

Міністерство юстиції України
Академія Державної пенітенціарної служби

Кафедра адміністративного, цивільного та господарського права і процесу

ДИПЛОМНА РОБОТА МАГІСТРА

**ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ:
ОСНОВИ І ПОРЯДОК ПОЗБАВЛЕННЯ
БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ**

Виконав:

слухач 2 курсу, 361 групи,
старший лейтенант внутрішньої служби
Кульок Дарина Михайлівна

(підпис)

Науковий керівник:

заступник начальника кафедри
адміністративного, цивільного та господарського
права і процесу, кандидат юридичних наук,
підполковник внутрішньої служби
Шамрук Наталія Борисівна

(підпис)

Нормоконтролер:

старший викладач кафедри теорії та історії
держави і права, конституційного права
старший лейтенант внутрішньої служби
Сікун Антон Миколайович

(підпис)

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Робота допущена до захисту в ЕК

« _____ » _____ 20__ року, протокол № _____

засідання кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу

Чернігів, 2021

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВІДНОСИН БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ	11
1.1. Поняття та підстави виникнення правовідносин між батьками та дітьми...	11
1.2. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків та дітей	17
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	27
2.1. Правова природа позбавлення батьківських прав	27
2.2. Підстави позбавлення батьківських прав	34
2.3. Визначення кола осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав	43
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	51
3.1. Пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав.....	51
3.2. Порядок розгляду справи про позбавлення батьківських прав.....	59
3.3. Рішення суду про позбавлення батьківських прав	67
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ	89

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

СК України	Сімейний кодекс України
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України
КК України	Кримінальний кодекс України
ЗУ	Закон України
ВСУ	Верховний Суд України
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ДРАЦС	Державна реєстрація актів цивільного стану

ВСТУП

Актуальність теми (обґрунтування вибору теми дослідження).

Однією із найбільш актуальних проблем сучасної України є захист прав дитини. Правовий механізм захисту прав дитини, що об'єктивно відрізняється від механізму захисту повнолітніх громадян, потребує значного вдосконалення. Захист прав дитини забезпечується комплексом заходів, одним з яких є позбавлення батьківських прав. Така складна та морально важка процедура, як позбавлення батьківських прав, на жаль, стала розповсюдженим явищем у сучасному суспільстві. Щорічно в Україні близько сто тисяч дітей залишаються сиротами при живих батьках внаслідок позбавлення батьківських прав чи відмови батьків від дитини, які не виконували своїх обов'язків щодо виховання дітей.

Наразі інститут позбавлення батьківських прав регламентований міжнародно-правовим актом, який отримав своє закріплення і розвиток в національному законодавстві України. В якості основного національного джерела варто відзначити ст. 151 Сімейного кодексу України, яка забезпечує право дитини на захист своїх прав та інтересів. Крім того, ч. 1 ст. 164 вищезазначеного нормативно-правового акту передбачено вичерпний перелік правових підстав для позбавлення батьківських прав, проте у зазначеній вище статті нічого не сказано про те, чи є правовою підставою для позбавлення батьківських прав невиконання батьками чи одним із батьків свого обов'язку щодо матеріального утримання дитини. Цей факт став причиною неоднакового застосування ст. 164 Сімейного кодексу України на практиці, оскільки висновки судів, які в своїх рішеннях розтлумачують дану норму, часто мають ознаки суб'єктивності.

Слід зазначити, що станом на сьогодні ухилення батьків від свого обов'язку щодо утримання дитини формально не є правовою підставою для позбавлення їх батьківських прав, і з моменту набрання чинності чинним Сімейним кодексом України намагань усунути зазначену прогалину не було.

Крім того, актуальність теми дослідження зумовлена постійними змінами у законодавстві щодо розгляду судами справ про позбавлення батьківських прав, відсутністю закріпленого поняття «позбавлення батьківських прав», а також усталеної практики.

Аналіз публікацій за тематикою дослідження. Теоретичним підґрунтям для написання магістерської роботи послужили праці відомих спеціалістів у галузі сімейного, цивільного та цивільного процесуального права, галузевих юридичних наук. Про основи і порядок позбавлення батьківських прав неодноразово зазначали у своїх працях такі вчені, як: Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. Н. Глівінська, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, Л. В. Красицька, О.Ф. Лапчевська, А. С. Новосад, З. В. Ромовська, Л. А. Савченко, В. В. Семиполець, Р. О. Стефанчук, Ю. С. Червоний. Незважаючи на значний інтерес серед теоретиків права до названої проблеми, її опрацювання є недостатнім. Потребує глибокого розкриття питання інституту позбавлення батьківських прав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами (кафедральними темами). Тема дипломної роботи відповідає науковому напрямку кафедри адміністративного, цивільного та господарського права і процесу юридичного факультету Академії Державної пенітенціарної служби за темою «Проблеми національного та міжнародного права» (номер державної реєстрації 0117U007207).

Мета і завдання дослідження. Метою магістерської роботи є дослідження порядку та основ позбавлення батьківських прав, а також розробка пропозицій по удосконаленню правового регулювання інституту позбавлення батьківських прав на основі комплексного аналізу вітчизняного законодавства, а також відповідних теоретичних засад.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі дослідницькі завдання:

1. розкрити поняття та підстави виникнення правовідносин між батьками та дітьми;

2. з'ясувати особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків та дітей;
3. дослідити правову природу позбавлення батьківських прав;
4. визначити підстави позбавлення батьківських прав;
5. з'ясувати коло осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав;
6. дослідити особливості пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав;
7. проаналізувати порядок розгляду справи про позбавлення батьківських прав;
8. розкрити сутність рішення суду про позбавлення батьківських прав.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при визначенні основ і регулюванні порядку позбавлення батьківських прав в Україні.

Предметом дослідження є правові відносини батьків та дітей: основи і порядок позбавлення батьківських прав.

Методи дослідження. У процесі написання магістерської роботи використовувався ряд наукових методів, а саме: формально-логічний метод дав змогу дослідити поняття правовідносин між батьками та дітьми (п. 1.1), правову природу позбавлення батьківських прав (п. 2.1), а також здійснити аналіз чинних правових норм щодо розгляду справ про позбавлення батьківських прав, та виявити суперечності чинного законодавства в досліджуваній сфері. Системно-структурний метод застосовувався для визначення підстав виникнення правовідносин між батьками та дітьми (п. 1.1), дослідження особистих немайнових та майнових прав і обов'язків батьків та дітей (п. 1.2), з'ясування підстав позбавлення батьківських прав (п. 2.2), визначення кола осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав (п. 2.3). Структурно-функціональний метод дав змогу визначити процесуальний порядок пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав (п. 3.1), дослідити порядок розгляду справ про позбавлення

батьківських прав (п. 3.2), з'ясувати особливості ухвалення рішення суду про позбавлення батьківських прав (п. 3.3). Прогностичний метод застосовано з метою формулювання висновків та практичних рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання інституту позбавлення батьківських прав.

Наукова новизна отриманих результатів магістерської роботи полягає у здійсненні вперше в науці цивільного процесуального права комплексного системного дослідженням особливостей та порядку позбавлення батьківських прав. Відповідно до такого підходу отримано результати, що характеризуються науковою новизною і дозволяють сформулювати нові положення і висновки:

обґрунтовано, що у справах про позбавлення батьківських прав у випадку звернення до суду з позовною заявою одного з батьків, на утриманні якого знаходиться дитина, до іншого є доцільним визначення територіальної підсудності за вибором позивача. Також слід доповнити ст. 28 Цивільного процесуального кодексу України ч. 18, яка передбачала б право одного з батьків звернутися з позовом про позбавлення батьківських прав за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача в разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача;

у зв'язку з відсутністю закріплених у законодавстві України понять «позбавлення батьківських прав» та «судове рішення у справі про позбавлення батьківських прав», запропоновано власне їх тлумачення: «позбавлення батьківських прав» слід визначити як міру сімейно-правової відповідальності, яка являє собою припинення батьківських правовідносин, взаємних прав та обов'язків, за виключенням обов'язку батьків щодо утримання дитини; «судове рішення у справі про позбавлення батьківських прав» необхідно розглядати як акт правосуддя, акт застосування норм матеріального та процесуального права, яким вирішується справа про позбавлення батьківських прав по суті з метою

захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів дитини;

проаналізувавши думки різних дослідників, було удосконалено тлумачення наступних понять:

особисті немайнові права дитини – це суб'єктивні права, що належать дитині з моменту народження або в силу закону до досягнення нею повноліття, об'єктом яких є особисті блага і які спрямовані на забезпечення її сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку;

батьківські обов'язки – це визначені нормами сімейного законодавства сукупність юридичних обов'язків, що покладаються на батьків з моменту народження дитини та спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини;

немайнові обов'язки дітей – це юридичні обов'язки, передбачені нормами сімейного права, які полягають у наданні дитиною, дочкою та сином піклування про батька та матір, якщо вони є непрацездатними, немічними або внаслідок свого похилого віку, тяжкої хвороби або каліцтва не можуть самостійно забезпечувати умови свого життя, потребують стороннього догляду, допомоги;

майнові обов'язки батьків – це сукупність передбачених законом юридичних обов'язків, які виникають у батьків, з моменту народження до досягнення нею повноліття, а також можуть продовжуватись у разі непрацездатності повнолітньої дитини чи продовження нею навчання, за умови можливості надання батьками такої допомоги;

майнові обов'язки дітей – це обов'язки, які виникають у повнолітніх дітей та пов'язані з надання матеріального утримання батькам, які є непрацездатними, інвалідами, чи тяжко хворими та потребують матеріальної допомоги;

ст. 143 Сімейного кодексу України доповнити ч. 3-1, в якій зазначити, що недосягнення батьками повноліття є підставою, що звільнятиме їх від обов'язку забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;

ч.1 ст. 164 Сімейного кодексу України доповнити пунктом 7 та 8, в яких зазначити, що самостійними підставами для позбавлення батьківських прав є невиконання батьками обов'язків щодо охорони здоров'я дитини та ухилення батьків від сплати аліментів;

ст. 165 Сімейного кодексу України доповнити ч. 2, в якій розширити коло суб'єктів, які мають брати обов'язкову участь під час позбавлення батьківських прав, зокрема, обов'язкову участь прокурора під час розгляду справ у судах про позбавлення батьківських прав;

набули подальшого розвитку положення щодо пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав, з уточненням, що позовна заява про позбавлення батьківських прав підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства за правилами позовного провадження згідно ч. 1 ст. 109 Цивільного процесуального кодексу України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в магістерській роботі висновки та пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній діяльності – як основа для подальшого дослідження теоретичних та практичних проблем та вдосконалення правового регулювання інституту позбавлення батьківських прав;

– у правотворчій діяльності – для подальшого вдосконалення норм чинного цивільно-процесуального та сімейного законодавства України;

– у правозастосовній діяльності – для захисту прав, свобод та законних інтересів дитини;

– у науково-освітній діяльності – для викладання в установах вищої освіти юридичного спрямування навчальної дисципліни «Цивільне процесуальне право України», «Сімейне право України» а також з метою підготовки відповідних підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій.

Апробація матеріалів дипломної роботи магістра. Апробація роботи проводилась на Всеукраїнському науково-практичному семінарі, науково-практичній конференції та науково-практичному круглому столі:

1. Кульок Д. М., Шамрук Н. Б. Особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав у законодавстві України. *Правова політика України: історія та сучасність*: матеріали I Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Житомир, 8 жовтня 2020 року). Житомир: Житомирська політехніка, 2020. С. 108 – 111.

2. Кульок Д. М., Шамрук Н. Б. Підстави позбавлення батьківських прав у законодавстві України. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави*: матеріали VI науково-практичної конференції курсантів, студентів, слухачів та молодих дослідників (м. Чернігів, 27 листопада 2020 року) / гол. ред.: О.М. Тогочинський; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2020. С. 64 – 68.

3. Кульок Д. М., Шамрук Н. Б. Особливості пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав у законодавстві України. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: матеріали науково-практичного круглого столу (м. Хмельницький, 10 грудня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 76 – 80.

4. Кульок Д. М., Шамрук Н. Б. Щодо особистих немайнових та майнових прав і обов'язків батьків та дітей у законодавстві України. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2020. № 2 (10). С. 40 – 49.

Структура та обсяг дипломної роботи магістра зумовлені постановленою метою і завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг магістерської роботи становить 93 сторінки, з яких 77 сторінок основного тексту, список використаних джерел містить 97 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВІДНОСИН БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

1.1. **Поняття та підстави виникнення правовідносин між батьками та дітьми**

Чи не найголовнішою метою будь-якого шлюбу є продовження роду, що можливе лише шляхом народження дітей. Завдяки такому юридичному факту, як народження дитини, виникає такий блок сімейних правовідносин, як правовідносини між батьками та дітьми. В рамках цього виду правовідносин існує дві сторони – батьки і діти як суб'єкти сімейного права.

Як відомо, сім'я є одним із найважливіших інститутів соціалізації дитини, фундаментом, де закладаються основи виховання та формується особистість майбутнього члена суспільства. Родинне оточення, батьківське виховання завжди було і залишається основним природним середовищем для нормального фізичного, соціального та духовного розвитку дитини у будь-якому суспільстві. Загальна атмосфера у сім'ї, моральний, культурний, освітній рівень батьків, їхнє ставлення один до одного, життєві принципи справляють на дитину неабиякого впливу. Саме виховання в сім'ї, виховання батьків певним чином організовує, упорядковує життя і діяльність дитини, створює спеціальні індивідуальні умови для її розвитку. Дії батьків підпорядковані єдиній меті – виховати повноцінну особистість, людину та громадянина.

Розкриваючи сутність та особливості батьківських правовідносин слід зазначити, що «батьківські правовідносини» в літературі розуміють як правовідносини між батьками та їх неповнолітніми дітьми, які виникають на підставі державної реєстрації батьківства (материнства) навіть за відсутності генетичного зв'язку [78, с. 9]. На думку М. М. Старосельцева сучасні соціальні умови характеризуються наявністю різних підстав виникнення прав та обов'язків батьків щодо дітей. У зв'язку з цим вживання терміна «походження»

не завжди відповідає дійсності. Походження дитини, тобто кровна, біологічна спорідненість є традиційною, проте не єдиною підставою виникнення батьківських прав та обов'язків [78, с. 10]. С.М. Лепех вважає, що термін походження дитини застосовується щодо біологічного та соціального батьківства [40, с. 132], а М.М. Дякович стверджує, що походження дитини – це кровне (біологічне) походження від конкретних чоловіка і жінки, зареєстроване в органах реєстрації актів цивільного стану з дотриманням певного порядку [13, с. 209].

Правовідносини між батьками та дітьми – це вид сімейних правовідносин, які мають наступну конструкцію:

- 1) суб'єкт – це батьки та діти;
- 2) об'єкт - особисті майнові та немайнові блага;
- 3) зміст – сукупність суб'єктивних прав та обов'язків, як особистих немайнових, так і майнових. Зазначена конструкція є досить складною, яка впливає зі змісту нормативних приписів, передбачених у різних статтях Сімейного кодексу України (далі – СК України). Особливостями батьківських правовідносин є:

1) безстроковий характер, який полягає у тому, що такі правовідносини виникають, як правило, з моменту народження дитини або прийняття дитини у сім'ю. Такі правовідносини не обмежуються досягненням дітьми повноліття. Сімейним законодавством передбачені випадки, коли правовідносини між батьками та дітьми продовжуються після досягнення дитиною повноліття. Про це свідчать майнові відносини батьків і дітей, а саме: відносини власності; правовідносини щодо утримання, які не обмежуються досягненням дітьми повноліття (утримання непрацездатних дітей, утримання повнолітніми дітьми непрацездатних батьків), а тому, можна стверджувати, що після вісімнадцятиріччя батьківські правовідносини не припиняються. Так, досягнення дитиною повноліття є підставою для зміни обсягу прав та обов'язків батьків та дітей. Також важливо наголосити, що правовідносини між батьками та дітьми можуть припинитися лише із настанням такого юридичного

факту, як смерть. Що ж до інституту позбавлення батьківських прав, то він є лише сімейно-правовою санкцією, що застосовується до батьків, які не виконують або неналежним чином виконують свої батьківські обов'язки. Однак відповідне рішення суду про позбавлення особи батьківських прав не припиняє батьківських обов'язків щодо утримання дитини; не позбавляє права на побачення з дитиною. Крім того, у законі існує інститут поновлення в батьківських правах (ст. 169 СК України).

2) особливий суб'єктний склад. Так, суб'єктами батьківських правовідносин є виключно батьки та діти. Відповідно до ст. 121 СК України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану, у порядку, встановленому ст.ст. 122 та 125 СК України [73]. У зв'язку з цим, підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини є саме походження дитини від її батьків. Походження дітей від батьків породжує виникнення батьківського правовідношення. Тому для набуття жінкою і чоловіком статусу батьків необхідними є два основних критерії: фактичний (біологічний) – народження дитини жінкою; юридичний – засвідчення походження дитини у органі держави шляхом реєстрації народження дитини у органах реєстрації актів цивільного стану.

У випадку якщо дитина походить від батьків, які не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини. Походження дитини від батька в зазначеній ситуації визначається або за спільною заявою матері та батька дитини, яка подається до органів реєстрації актів цивільного стану, або за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини, – це так звана добровільна заява. У випадку якщо батько дитини, який не перебував з матір'ю дитини у зареєстрованому шлюбі, не дає добровільної згоди на реєстрацію себе батьком дитини, його батьківство може бути визначено за рішенням суду [73].

Отже, батьки – це особи, від яких походить дитина (вони поділяються на юридичних – записаних як такі у Книзі реєстрації народжень і у Свідоцтві про

народження дитини та біологічних – справжніх батьків дитини. Як правило, ці дві категорії збігаються, однак у деяких ситуаціях ця презумпція оспорується).

Таким чином, батьки – це матір і батько, які спільно займаються вихованням дитини, піклуються про стан її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток та здійснюють інші батьківські правовідносини, перебуваючи у шлюбі між собою. Така сім'я може бути утворена і без реєстрації шлюбу. Тобто за суб'єктивним складом це так звана проста (молода) сім'я з дітьми [85, с. 28].

Дитина – особа, яка має правовий статус дитини до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років, а неповнолітньою вважається дитина у віці від 14 до 18 років. Також СК України чітко розмежовує поняття «дитина» та «повнолітні син чи дочка». Так, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. У ЗУ «Про громадянство України» зазначено, що дитина – особа віком до 18 років [56]. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом вона не набуває прав повнолітньої раніше [60]. Отже, під поняттям дитини слід розуміти фізичну особу з моменту народження до 18 років (повноліття), яка законом наділена сімейними особистими немайновими та майновими правами.

3) рівність прав та обов'язків батьків і дітей. Зазначена особливість полягає у тому, що мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою. Кожен з батьків виступає в правовідношенні як самостійний суб'єкт права. Самостійно реалізуючи свою батьківську правосуб'єктність, кожен із батьків наділяється таким ж правами і несе такі ж обов'язки, як інший. Причому законодавець декларує принцип рівності прав батька і матері щодо дитини.

4) застосування санкцій за невиконання чи неналежне виконання батьківських прав та обов'язків. Зазначеними санкціями є позбавлення батьківських прав та відібрання дитини від батьків без позбавлення їх

батьківських прав. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо він, вона ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини, а також добровільному, своєчасному, в обсязі, не меншому, ніж визначено законом, матеріальному забезпеченню дитини.

Отже, можна дійти проміжного висновку, що батьківські правовідносини – це особисті немайнові та майнові права та обов'язки батьків і дітей, які виникають на підставі державної реєстрації батьківства (материнства) навіть, в окремих випадках, за відсутності кровного споріднення.

З'ясувавши сутність правовідносин між батьками та дітьми надалі вважаємо за доцільне розкрити підстави виникнення правовідносин між батьками та дітьми.

У сімейному праві обставинами, що породжують правовідносини, найчастіше виступають фактичні склади, тобто сукупність юридичних фактів. При цьому фактичний склад нерідко змішаний – до нього можуть входити як події, так і дії. Традиційно вважають батьківські правовідносини такими, що виникають на основі фактичного складу: народження дитини (подія), – або біологічна ознака, і державна реєстрація народження органом державної реєстрації актів цивільного стану (дія), – або юридична ознака [67, с. 293]. Для виникнення прав та обов'язків батьків та дітей за загальним правилом мають одночасно бути ці дві ознаки. Порушення встановленого законом порядку засвідчення походження дитини (наприклад, таємна реєстрація сторонньої особи батьком дитини з метою приховання нешлюбного материнства) не породжує батьківських прав та обов'язків.

Таким чином, батьківські правовідносини виникають на підставі поєднання двох фактів – народження дитини (подія) та реєстрація народження дитини у встановленому законом порядку (дія). Крім того, фактичний склад, що спричиняє виникнення сімейного правовідношення, нерідко може складатися із трьох або й більшої кількості фактів (народження дитини – реєстрація народження – оспорювання батьківства – анулювання запису про батьківство або внесення відповідних змін до актового запису про народження) [48, с. 72].

Юридичним фактом у сімейному праві досить часто виступають стани, тобто уже існуючі суспільні зв'язки (кровна родинність, свояцтво, шлюб, патронат тощо). У сімейному праві стани виступають не як різновид юридичних фактів, а як різновид події. Кровне споріднення також визнається у сімейному праві як юридичний факт, з яким пов'язується виникнення (або, навпаки, неможливість виникнення) сімейно-правових відносин [48, с. 72].

Слід зазначити, що у сімейному законодавстві діє загальний принцип, відповідно до якого матір'ю дитини є жінка, яка її народила. Звернутися до органу державної реєстрації актів цивільного стану з метою реєстрації народження дитини має право як мати дитини, народженої в шлюбі, так і мати дитини, народженої поза шлюбом. В останньому випадку походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини. Жінка, яка народила дитину, записується її матір'ю.

У контексті вище наведеного, варто зауважити, що батьки можуть вирішувати питання щодо народження в майбутньому дитини, але сам по собі факт народження є біологічним явищем і не залежить від їх волі. Народження дитини як юридичний факт, спричиняє виникнення низки взаємних прав та обов'язків батьків і дітей.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що батьківські правовідносини – це особисті немайнові та майнові права та обов'язки батьків і дітей, які виникають на підставі державної реєстрації батьківства (материнства) навіть, в окремих випадках, за відсутності кровного споріднення. Батьківські правовідносини виникають на підставі поєднання двох фактів – народження дитини (подія) та реєстрація народження дитини у встановленому законом порядку (дія). Крім того, фактичний склад, що спричиняє виникнення сімейного правовідношення, може складатися із трьох або й більшої кількості фактів (народження дитини – реєстрація народження – оспорювання батьківства – анулювання запису про батьківство або внесення відповідних змін до актового запису про народження).

1.2. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків та дітей

Головним інститутом у вихованні дитини традиційно є сім'я, яка закладає основи для розвитку особистості дитини. При цьому визначальним моментом у вихованні є тісний зв'язок батьків зі своїми дітьми, оскільки реалізація батьками своїх прав може бути як позитивним, так і негативним фактором впливу на подальше життя дитини. Народження дитини можливе і без офіційно зареєстрованої сім'ї, однак виховання повноцінної особистості – це величезна відповідальність та невтомна праця, яка неможлива без здійснення батьками своїх прав та виконання відповідних обов'язків.

Надалі вважаємо за доцільне більш детально розкрити особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків та дітей.

Особистим немайновим правам і обов'язкам батьків та дітей приділяється Глава 13 СК України [73]. Так, ст. 141 СК України закріплено принцип рівності прав та обов'язків батьків щодо дитини, який характеризується тим, що: мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою; розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Саме тому батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

На думку Г. К. Матвеева, система особистих (немайнових) прав і обов'язків батьків має включати:

- 1) право і обов'язок батьків визначати особисто-правовий статус дітей – ім'я, прізвище й по батькові, а в певних випадках – громадянство та національність;
- 2) право і обов'язок батьків представляти своїх дітей;
- 3) право і обов'язок батьків визначати місце проживання й зажадати своїх дітей від усіх осіб, що їх незаконно утримують;

4) право і обов'язок батьків виховувати своїх дітей [46, с. 147]. Аналогічної думки дотримуються й С. П. Індиченко, В. С. Гопанчук [19, с. 101].

У свою чергу, Л. А. Савченко запропонувала таку систему особистих прав батьків:

- 1) право на виховання дітей;
- 2) право на визначення дитині імені, прізвища, по батькові;
- 3) право на визначення місця проживання дітей і відібрання дітей від будь-яких осіб, які незаконно їх утримують;
- 4) право на представництво й захист інтересів дітей;
- 5) право давати згоду на усиновлення своєї дитини іншою особою [70, с. 10].

На підставі аналізу Глави 13 СК України «Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей» можна виділити такі особисті немайнові батьківські права, як право на визначення дитині прізвища, імені, по батькові; право на зміну прізвища та по батькові малолітньої дитини; право на виховання дитини; право на спілкування з дитиною; право на представництво і захист прав та інтересів дитини; право на визначення місця проживання малолітньої дитини; право на відібрання малолітньої дитини від інших осіб; право на піклування та турботу про себе зі сторони дітей, повнолітніх дітей. Крім того, на підставі ст. 217 СК України необхідно виділити й особисте право батьків давати згоду на усиновлення своєї дитини іншою особою.

Особисті немайнові права дитини також можуть бути піддані певному групуванню (класифікації). Особисті немайнові права дитини розглядаються як суб'єктивні особисті права, що мають об'єктом нематеріальні блага, які виникають із народження й припиняються з досягненням повної дієздатності, спрямовані на нормальний розвиток і соціалізацію дитини, мають високий ступінь публічного інтересу, що полягає в здійсненні контролю за діями батьків та осіб, що їх замінюють [79, с. 51].

Отже, будь-які права дитини можуть називатися такими, якщо вони належать особі, що має статус дитини, який пов'язується з віком особи, а не з обсягом її дієздатності.

Одним із дискусійних питань є з'ясування обсягу суб'єктивних прав дитини, що можуть бути означені як особисті немайнові [72, с. 107-110]. Аналіз Глави 13 СК України, яка закріплює особисті немайнові права й обов'язки батьків і дітей, дозволяє виділити такі особисті немайнові права дитини, як:

- 1) право на визначення прізвища, імені, по батькові;
- 2) право на зміну прізвища та по батькові;
- 3) право на належне батьківське виховання;
- 4) право на захист своїх прав та інтересів;
- 5) право на спілкування з батьками;
- 6) право на визначення місця проживання;
- 7) право висловити свою думку і бути вислуханою з питань, що стосуються її особисто, та питань сім'ї.

Таким чином, особисті немайнові права дитини – це суб'єктивні права, що належать дитині з моменту народження або в силу закону до досягнення нею повноліття, об'єктом яких є особисті блага і які спрямовані на забезпечення її сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Особистими немайновими правами дитини є: право на життя, право на охорону здоров'я, право на повагу честі, гідності, право на свободу об'єднання в дитячі громадські організації, право на свободу совісті й релігії, право на таємницю свого походження, право знати своїх батьків, право на визначення прізвища, імені, по батькові, право на зміну прізвища, імені та по батькові, право на визначення місця проживання, право на проживання в сім'ї, право на батьківське виховання, право на спілкування та контакт з батьками, право висловити свою думку і бути вислуханою з питань, що стосуються її особисто, та питань сім'ї, право на захист і представництво прав та інтересів.

Розкривши особисті немайнові права батьків та дітей надалі вважаємо за необхідне розкрити особисті немайнові обов'язки батьків та дітей.

Аналізуючи обов'язки батьків, зазначимо, що, згідно зі ст. 143 СК України, батьки зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку є необхідною передумовою для здійснення ними всіх інших особистих немайнових прав щодо дитини. Проте ст. 143 СК України вказує на ті юридичні факти, які можуть звільнити батьків від обов'язку забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Такими обставинами є, по-перше, наявність у дитини істотних вад фізичного й (або) психічного розвитку, по-друге, наявність інших обставин, які мають істотне значення.

До обставин, які мають істотне значення, зараховують хворобу годувальника, тривале відрядження, навчання, відбування покарання, перебування під вартою; тяжкі матеріально-побутові умови тощо. На нашу думку, необхідно доповнити ст. 143 СК України ще однією обставиною, що має істотне значення, – недосягнення батьками повноліття.

Згідно зі ст. 144 СК України, обов'язком батьків є реєстрація народження дитини в органі Державної реєстрації актів цивільного стану (далі – ДРАЦС). Якщо батьки чи один із них не досягли 18-річного віку, то народження дитини реєструється у звичайному порядку. Згода батьків (опікунів, піклувальників) батьків, які не досягли повноліття, на реєстрацію народження дитини при цьому не потрібна. Реєстрація народження здійснюється з одночасним присвоєнням імені по батькові та прізвища дитині [12, с. 70].

Істотний теоретичний і практичний інтерес має аналіз особистих немайнових обов'язків батьків щодо виховання дітей.

Відповідно до ст. 150 СК України, саме батьки зобов'язані надавати дитині належне батьківське виховання, це їх основний обов'язок по відношенню до свого нащадка. Згідно положень ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» та ст. 150 СК України, виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я,

фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

Таким чином, можна дійти проміжного висновку, що батьківські обов'язки – це визначені нормами сімейного законодавства сукупність юридичних обов'язків, які покладаються на батьків з моменту народження дитини та спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини.

Надалі розкриємо особисті немайнові обов'язки дітей.

Обов'язок повнолітніх дочки, сина піклуватися про своїх непрацездатних батьків закріплений в ст. 51 Конституції України. Дана конституційна норма отримує продовження в нормах сімейного законодавства, зокрема ст. 172 Сімейного кодексу визначено, що дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу [73].

Виконання обов'язку піклуватися про батьків і надавати їм допомогу не завжди пов'язане із грошовими витратами. Допомога може бути надана матері, батькові у виконанні певної хатньої роботи, роботи на городі, прибудинковій території. Батькам-інвалідам може бути потрібна інша допомога, спричинена каліцтвом, тяжкою хворобою [67, с. 264]. З цим не можна не погодитись, адже внаслідок поступового зростання така допомога батькам по силі і дитині.

З вищезазначеного можна дійти проміжного висновку, що немайнові обов'язки дітей – це юридичні обов'язки, передбачені нормами сімейного права, які полягають у наданні дитиною, дочкою та сином піклування про батька та матір, якщо вони є непрацездатними, немічними або внаслідок свого похилого віку, тяжкої хвороби або каліцтва не можуть самостійно забезпечувати умови свого життя, потребують стороннього догляду, допомоги.

Дослідивши немайнові права та обов'язки батьків та дітей надалі вважаємо за необхідне розкрити майнові права та обов'язки батьків та дітей.

Майнові права батьків – це права матері, батька, які виникають з приводу майнових благ. Ст. 173 СК України проголошує, що батьки і діти, зокрема ті,

які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які проживають разом, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом. Відповідно до ч. 1 ст. 202 СК України повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Згідно з ч. 1 ст. 177 СК України батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження [73]. Отже, за СК України можна виділити такі види майнових прав батьків: право батьків на надання їм допомоги з боку дітей і повнолітніх дітей, право власності батьків на майно, право батьків на управління майном малолітньої дитини.

Щодо майнових прав дітей необхідно також зазначити, що термін «майнові права дітей» вживається законодавцем, зокрема, в назві ЗУ від 12.01.2012 № 4314-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту майнових прав дітей» [55], проте законодавець не надає майновим правам дітей легального визначення, а за змістом закону можна зробити висновок, що під майновими правами дітей законодавець розуміє як право власності дитини на майно, у тому числі на нерухоме майно, так і право користування житловим приміщенням.

Аналіз законодавчих положень надає підстави виділити такі майнові права дитини, закріплені СК України, як право власності дитини на майно, право дитини на користування майном батьків для забезпечення виховання та розвитку, право дитини на утримання від батьків.

З'ясувавши майнові права батьків та дітей надалі розкриємо майнові обов'язки. Так, обов'язок батьків утримувати дітей передбачено у ст. 51 Конституції України та в СК України, згідно зі ст. 180 якого батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття [73]. Згідно зі ст.ст. 198 і 199 СК України [73], батьки зобов'язані:

1) утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати;

2) утримувати повнолітніх дочку, сина до досягнення ними двадцяти трьох років, які продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги за умови, що батьки можуть надавати матеріальну допомогу.

Обов'язок батьків утримувати повнолітніх непрацездатних дітей виникає за наявності сукупності юридичних фактів:

1) кровне споріднення (незалежно від добровільного чи судового встановлення батьківства чи наявність родинних відносин (усиновлення) між батьками та дитиною;

2) непрацездатність повнолітньої особи і у зв'язку з цим брак власних коштів для задоволення своїх потреб;

3) потреба повнолітньої дитини у матеріальній допомозі;

4) можливість батьків надавати таку матеріальну допомогу [24, с. 13].

Другим випадком, коли батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх дітей, є продовження дитиною навчання. Згідно з роз'ясненнями, викладеними в п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 3, [58] обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей, які продовжують навчання, виникає за наявності сукупності юридичних фактів:

1) кровне споріднення (незалежно від добровільного чи судового встановлення батьківства) чи наявність родинних відносин (усиновлення) між батьками та дитиною;

2) продовження навчання повнолітньою дитиною;

3) потреба дитини у матеріальній допомозі;

4) можливість батьків надавати повнолітній дитині матеріальну допомогу.

Обов'язок батьків надавати матеріальну допомогу триває лише до досягнення дитиною 23 років і не може бути продовжений. Право на утримання

припиняється у разі припинення навчання. Якщо навчання було припинене і знову відновлене, повнолітній може знову зажадати від батьків надання йому утримання протягом продовження навчання [24, с. 14].

Таким чином, майнові обов'язки батьків можна визначити як сукупність передбачених законом юридичних обов'язків, які виникають у батьків, з моменту народження до досягнення нею повноліття, а також можуть продовжуватись у разі непрацездатності повнолітньої дитини чи продовження нею навчання, за умови можливості надання батьками такої допомоги.

Розкриваючи майнові обов'язки дітей слід зазначити наступне. Утримання непрацездатних батьків може виражатися як у наданні матеріальної допомоги, так і виконанні інших дій, спрямованих на забезпечення життєво необхідних потреб батьків. Поведінка дітей щодо обрання способу утримання своїх батьків у такому випадку є альтернативною і проявляється не лише в наданні грошового забезпечення. Здебільшого у такий спосіб утримання здійснюється без примусу, з власної ініціативи дітей [42, с. 8]. Обов'язок повнолітніх дітей по утриманню своїх батьків виникає на підставі складу юридичних фактів:

- а) наявність сімейно-правового статусу дочки або сина;
- б) досягнення дочкою або сином повноліття;
- в) непрацездатність або немічність батьків;
- г) потреба батьків у матеріальній допомозі.

В Україні надання батькам матеріальної допомоги з боку повнолітніх дочок та синів здійснюється у добровільному, коли утримання надається повнолітніми дітьми батькам без оформлення цих зобов'язань встановленими способами, тільки керуючись почуттям морального обов'язку; договірному, коли діти укладають з батьками договір про утримання останніх (договір про сплату аліментів); чи в примусовому (судовому) порядку.

Таким чином, майнові обов'язки дітей – це обов'язки, які виникають у повнолітніх дітей та пов'язані з надання матеріального утримання батькам, які

є непрацездатними, інвалідами, чи тяжко хворими та потребують матеріальної допомоги.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що особисті права й обов'язки батьків і дітей – це важлива складова їхніх взаємних прав і обов'язків. Особисті немайнові права батьків - це суб'єктивні права матері, батька дитини, що надають можливість їх носіям мати та здійснювати немайнові права у пріоритетному порядку перед іншими учасниками сімейних правовідносин. Немайнові обов'язки батьків - це визначені нормами сімейного законодавства сукупність юридичних обов'язків, які покладаються на батьків з моменту народження дитини та спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини, до яких слід віднести: виховання дитини, забрати дитину з пологового будинку, реєстрація дитини в органах державної реєстрації актів цивільного стану. Особисті немайнові права дитини – це суб'єктивні права, що належать дитині з моменту народження або в силу закону до досягнення нею повноліття, об'єктом яких є особисті блага і які спрямовані на забезпечення її сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Немайнові обов'язки дітей – це юридичні обов'язки, передбачені нормами сімейного права, які полягають у наданні дитиною, дочкою та сином піклування про батька та матір, якщо вони є непрацездатними, немічними або внаслідок свого похилого віку, тяжкої хвороби або каліцтва не можуть самостійно забезпечувати умови свого життя, потребують стороннього догляду, допомоги.

Майнові права батьків та дітей – це права матері, батька, дитини, які виникають з приводу майнових благ. Основними видами майнових прав батьків є: право батьків на надання їм допомоги з боку дітей і повнолітніх дітей, право власності батьків на майно, право батьків на управління майном малолітньої дитини. Майновими правами дитини є: право власності дитини на майно, право дитини на користування майном батьків, право дитини на утримання від батьків та інших осіб, право дитини на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку. Майнові обов'язки батьків – це сукупність передбачених законом юридичних обов'язків,

які виникають у батьків, з моменту народження до досягнення нею повноліття, а також можуть продовжуватись у разі непрацездатності повнолітньої дитини чи продовження нею навчання, за умови можливості надання батьками такої допомоги.

Майнові обов'язки дітей – це обов'язки, які виникають у повнолітніх дітей та пов'язані з надання матеріального утримання батькам, які є непрацездатними, інвалідами, чи тяжко хворими та потребують матеріальної допомоги.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

2.1. Правова природа позбавлення батьківських прав

Світове співтовариство відстоює ставлення до дітей як правонаступників сучасної цивілізації та відносин, що складаються в сучасному суспільстві. На міжнародно-правовому рівні дитинство є однією з головних правових цінностей, що не раз підкреслювалося у міжнародних актах як глобального, так і регіонального характерів.

Прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, Конституція України [30] в ст. 51 проголосила, що сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою. При цьому, виховання дітей є головним моральним і правовим обов'язком батьків. І від того, як батьки виконують свої обов'язки, повною мірою залежить увесь процес розвитку дитини, а відповідно, і її формування, становлення як особистості [38, с. 257].

Разом з тим, у державі існують певні проблеми, пов'язані з неналежним виконанням батьками своїх обов'язків з виховання дітей, а також із застосуванням до таких батьків заходів відповідальності. Наразі в Україні ще не зникла необхідність контролю з боку держави і суспільства за виконанням батьками своїх батьківських обов'язків, як того вимагають норми права і моралі, адже в забезпеченні належного виховання закладений і суспільний інтерес. Тому держава не може пасивно ставитися до невиконання або неналежного виконання батьками обов'язків виховання дітей, а встановлює відповідні міри правового впливу, зокрема, у разі неналежного здійснення своїх прав та обов'язків щодо виховання дитини батьки можуть бути притягнуті до

різних видів юридичної відповідальності: цивільно-правової, кримінальної, адміністративної чи сімейно-правової.

Особливим заходом сімейно-правової відповідальності є позбавлення батьківських прав, який реалізовується за правилами цивільного судочинства. Разом з тим, слід зазначити, що позбавлення батьківських прав може застосовуватись виключно на підставах та в порядку, визначених чинним законодавством.

Таким чином, захист прав дитини забезпечується комплексом заходів, одним з яких є позбавлення батьківських прав.

Одним із основних джерел, які регламентують права дитини як самостійної особистості є Конвенція ООН «Про права дитини». Україна є учасницею цієї Конвенції з 27 лютого 1991 року. У статті 9 згаданої Конвенції презумується принцип єдності сім'ї та недопустимості втручання держави у здійснення права на особисте та сімейне життя шляхом закріплення положення про обов'язок держави-учасниці забезпечувати спільне перебування дитини і батьків [29].

Тобто інститут позбавлення батьківських прав регламентований міжнародно-правовим актом, який отримав своє закріплення і розвиток в національному законодавстві України. В якості основного національного джерела варто назвати ст. 151 СК України, яка забезпечує право дитини на захист своїх прав та інтересів.

Доцільно наголосити, що одним із недоліків у чинному сімейному законодавстві є відсутність закріпленого поняття «позбавлення батьківських прав». Так, науковець А.Г. Григор'єва пропонує закріпити у Сімейному кодексі таке визначення: «позбавлення батьківських прав – це міра сімейно-правової відповідальності, спрямована на захист прав та інтересів дітей і тягне за собою правові наслідки для батьків» [9, с. 2].

На думку О. Є. Казанцевої, найбільш суворою формою сімейної відповідальності визнається позбавлення батьківських прав. Це така міра державного примусу, застосування якої при збереженні майнових обов'язків

тягне за собою втрату батьками всіх прав, що виникають на підставі споріднення з дитиною, а також деяке обмеження їх дієздатності, спрямоване на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень [21, с. 111].

За словами Л. В. Мардахаєвої, позбавлення батьківських прав – це законодавчий акт, спрямований на охорону прав дітей, які виховуються у сім'ї, захист їх від жорстокого поводження з боку батьків, їх шкідливого впливу або ухиляння їх від обов'язків з виховання [2, с. 84].

Як наголошують О.Ф. Лапчевська, К.М. Романко та З.В. Ромовська, позбавлення батьківських прав (тобто прав на виховання дитини, захист її інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують, та ін.), що надані батькам до досягнення дитиною повноліття і ґрунтуються на факті спорідненості з нею, є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, і, водночас, є способом захисту прав та інтересів дитини [39, с. 75].

Варто погодитись з Л. В. Красицькою стосовно того, що позбавлення батьківських прав розглядається як надзвичайний захід і одночасно найвища сімейно-правова міра відповідальності за винне невиконання батьківського обов'язку. Позбавлення батьківських прав одночасно є і способом захисту прав дитини, прав одного з батьків, якщо невиконання батьківських обов'язків має місце з боку другого з батьків [33, с. 363-364].

Позбавлення батьківських прав можна розглядати як виключний засіб сімейно-правової відповідальності. Ю.С. Червоний зазначає, що позбавлення батьківських прав спрямоване не тільки на захист прав та інтересів дитини, а й породжує настання невігідних для несумлінних батьків наслідків. Дана відповідальність настає за умови винної поведінки батьків (чи одного з них) на підставах та у порядку, визначеному законом [90, с. 247-248].

Як стверджує О. А. Чауська, незалежно від того, що основою позбавлення батьківських прав слугує неналежне виконання батьківських обов'язків,

розлука дитини з батьками і поміщення її у спеціальні дитячі заклади в ряді випадків є важкою психічною травмою для дитини [82, с. 93].

Позбавлення батьківських прав є покаранням і носить каральний характер. Але, на жаль, не всі батьки сприймають позбавлення прав відносно власних дітей як покарання. Навпаки, деякими з них така ситуація сприймається як звільнення від обтяжуючих їх обов'язків щодо виховання та утримання дитини, що свідчить про недостатню ефективність такої санкції.

Позбавлення батьківських прав носить також превентивний характер, що дає змогу іншим батькам переосмислити відносини з дітьми і стати на шлях виправлення задля збереження повноцінної сім'ї [65, с. 61].

Відповідно до п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 року №3, позбавлення батьківських прав (тобто прав на виховання дитини, захист її інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують, та інше), що надані батькам до досягнення дитиною повноліття і ґрунтуються на факті спорідненості з нею, є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків [61].

Позбавлення батьківських прав як міра сімейно-правової відповідальності являє собою припинення батьківських правовідносин, взаємних прав та обов'язків, за виключенням обов'язку батьків щодо утримання дитини [3, с. 267].

В юридичній літературі зазначається, що позбавлення батьківських прав як сімейно-правова санкція застосовується в разі вчинення батьками сімейного правопорушення, що складається з об'єкта, суб'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін. При цьому об'єктом сімейного правопорушення батьків є права та законні інтереси дитини. Суб'єктами сімейного правопорушення вважаються повнолітні батьки, які володіють повною або неповною сімейною дієздатністю. Об'єктивна сторона сімейного правопорушення батьків пов'язана з об'єктом правопорушення, тому виражається у формі протиправної поведінки

батьків, а суб'єктивна у формі умисної вини [41, с. 143]. Для притягнення батьків до відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав необхідна наявність повного складу цього правопорушення, що і буде підставою юридичної відповідальності батьків [75, с. 7].

Розкриваючи правову природу позбавлення батьківських прав слід зазначити, що за СК України, мати чи батько, яких було позбавлено батьківських прав, втрачають свої права щодо дитини, які за загальним правилом належать їм як батькам за фактом спорідненості з нею, а саме:

1) втрачають особисті немайнові права щодо дитини (наприклад, право вирішувати питання виховання дитини та навіть вільно спілкуватися з нею, право давати дозвіл на зміну дитиною свого прізвища чи імені, право визначати місце проживання дитини та дозволяти чи забороняти її виїзд за кордон тощо), а також звільняються від обов'язків щодо її виховання;

2) перестають бути законними представниками дитини (не можуть представляти без окремої довіреності її інтереси в судах чи інших органах);

3) втрачають права на будь-які пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям із дітьми;

4) не можуть бути усиновлювачами, опікунами та піклувальниками (тобто не зможуть усиновити іншу дитину);

5) не можуть одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вони могли б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника тощо);

6) втрачають інші права, засновані на спорідненості з дитиною (наприклад, їх дитина може бути усиновлена без їх згоди);

7) втрачають право на спадкування після дитини (крім випадків, коли їх спадкування передбачене заповітом дитини) [73].

На думку К.К. Черв'якова, з позбавленням батьківських прав усі особисті права та обов'язки дітей і батьків відпадають, а з майнових залишається лише один обов'язок батьків — надавати кошти на утримання дитини. Суб'єктом

права вимоги залишається дитина; здійснювати це право можуть опікуни, інші особи, визначені законом, дитячий заклад, у якому дитина утримується. Таким чином, рішення суду позбавляє батьків щодо дитини всіх прав, але самого правовідношення не припиняє, бо зберігається аліментний обов'язок батьків [92, с. 90]. Аналогічну позицію висловлює й О.Є. Казанцева, що з позбавленням батьківських прав зберігається правовідношення з матеріального утримання батьками дітей. У дітей зберігається здатність до набуття прав, заснованих на факті споріднення з батьками (на отримання спадщини, пенсій та допомоги в разі смерті батьків). Позбавлення батьківських прав тягне припинення всіх особистих і майнових правовідносин, у яких батьки виступають правомочною, а в деяких і зобов'язаною стороною.

Припиняються всі правовідносини з виховання і навчання дитини, визначення її місця проживання, з приводу представництва і захисту її інтересів, дання згоди на всиновлення дитини. Позбавлення батьківських прав не припиняє майнові правовідносини, у яких батьки виступають зобов'язаною стороною. Закон прямо передбачає збереження обов'язку з утримання дітей [21, с. 114].

За законодавством України при позбавленні батьківських прав за батьками зберігається декілька майнових обов'язків. Згідно з ч. 2 ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Відповідно до статті 1183 ЦК України батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків [88].

Таким чином, особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Тобто батько, позбавлений батьківських прав, все одно зобов'язаний утримувати свою дитину. Також, одночасно з позбавленням батьківських прав, суд може вирішити питання про стягнення аліментів на дитину з боку такого батька. Крім того, на осіб, позбавлених

батьківських прав, поширюється також обов'язок брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо).

Позбавлення батьківських прав тягне за собою припинення особистих немайнових батьківських прав та обов'язків щодо дитини, майнові ж обов'язки батьків, визначені законом, за особами, позбавленими батьківських прав, зберігаються, відомості про батьків з актового запису про народження дитини не виключаються. Стаття 168 СК України закріплює за батьками, позбавленими батьківських прав, право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи.

Таким чином, при позбавленні батьківських прав припиняється правовідношення між батьками та дитиною, наприклад, щодо виховання дитини, визначення її місця проживання тощо, проте загалом всі батьківські правовідносини не припиняються.

Визначаючи цілі позбавлення батьківських прав, слухну думку висловила Т. А. Фадєєва. Відповідно, такими цілями є:

- 1) створення нормальних умов для життя і розвитку дитини, охорони її здоров'я;
- 2) покарання батьків за їх суспільно-шкідливу поведінку;
- 3) виховний вплив на батьків, які позбавлені батьківських прав і мають можливість поновити їх;
- 4) превентивний вплив на учасників сімейних правовідносин [84, с. 384].

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що позбавлення батьківських прав слід визначити як міру сімейно-правової відповідальності, яка являє собою припинення батьківських правовідносин, взаємних прав та обов'язків, за виключенням обов'язку батьків щодо утримання дитини. Позбавлення батьківських прав є виключною мірою

сімейно-правової відповідальності, яка застосовується в разі вчинення батьками сімейного правопорушення. Сімейним правопорушенням визнається винна протиправна поведінка батьків (дія або бездіяльність) по відношенню до дитини, що порушує норми сімейного законодавства. Позбавлення батьківських прав може застосовуватись виключно на підставах та в порядку, визначених чинним законодавством.

2.2. Підстави позбавлення батьківських прав

Основний тягар забезпечення всіх необхідних умов для розвитку дитини несуть батьки. У випадку, коли батьки не виконують своїх обов'язків, СК України передбачено ряд заходів для виправлення ситуації, що склалась. Зокрема, створено інститут позбавлення батьківських прав як крайній засіб впливу на поведінку батьків.

Якщо процес виховання дітей збігається із тими завданнями, які перед батьками ставить сучасне суспільство, то будь-які порушення відсутні. Втручання у батьківську сферу виховання необхідне лише в тих випадках, коли є пряме порушення прав дитини.

Загальною декларацією прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, проголошено, що діти мають право на особливе піклування і допомогу (ч. 2 ст. 25) [18].

Згідно Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, «дитина, якщо це можливо, повинна зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і, звичайно, в атмосфері любові та матеріального забезпечення» [10]. Однак, декларації не мають обов'язкової юридичної сили і на момент їх прийняття носили лише рекомендаційний характер.

З метою закріплення обов'язків батьків щодо виховання дітей та їхнього матеріального забезпечення на імперативному рівні було прийнято Конвенцію ООН про права дитини, яка була ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789X11 (78912) від 27 лютого 1991 року і набула чинності для

України 27 вересня 1991 року та є документом високого міжнародного рівня, який має обов'язкову силу для тих держав, які його ратифікували. Конвенція проголошує, що «дитина має право знати своїх батьків і право на їх піклування» (ч. 1 ст. 7).

У ст. 18 Конвенція передбачає обов'язок Держав-учасниць забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини: «Батьки, або у відповідних випадках законні опікуни, несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування» [29].

Таким чином, на міжнародному рівні були закріплені підстави позбавлення батьківських прав, які лягли в основу національного законодавства України. Вищезазначений міжнародно-правовий акт, який став невід'ємною частиною національного законодавства, містить термін «піклування», однак точно не розкриває його змісту. Можна відзначити, що «найвищі інтереси дитини» включають не лише потреби дитини щодо її виховання, а й матеріального забезпечення її існування та розвитку.

Пункт 2 ч. 1 ст. 164 СК України фактично продублював положення статті 70 Кодексу про шлюб та сім'ю України. Норма цієї статті в якості однієї з підстав позбавлення батьківських прав передбачала «ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини». В роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України № 16 «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України» від 12.06.1998 р. зазначалось, що ухилення батьків від обов'язків дістає свій вияв у тому, що вони не турбуються про фізичний та духовний стан дитини, її навчання та підготовку до самостійного життя [57].

Разом із нормою не змінилось і бачення правових підстав позбавлення батьківських прав і в юридичній науці. Так, на думку З.В. Ромовської в новому СК України підстави для позбавлення батьківських прав подані вичерпно, хоча і з використанням понять «жорстко», «ухиляються», які належить оцінити суду. При цьому жодні інші обставини, зокрема такі, як ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть призвести до позбавлення батьківських прав

[66, с. 331]. Схожої точки зору дотримується і Л. А. Савченко, який зазначає, що «ухилення від виконання батьківських обов'язків повинно бути навмисним, коли особа повністю розуміє наслідки своєї винної поведінки. При цьому особа, яка злісно ухиляється від сплати аліментів на дітей, може бути позбавлена батьківських прав не у зв'язку з відмовою утримання дітей, а тому, що грубо порушує вимоги закону про виконання своїх обов'язків по вихованню дітей» [20, с. 141].

На думку В.С. Гопанчук, порушення батьками своїх обов'язків є правопорушенням, яке виражається в «поганому вихованні дітей». При цьому автор не включає до об'єктивних ознак складу цього правопорушення невиконання батьками обов'язків по утриманню дітей [77, с. 127]. В свою чергу Р.О. Стефанчук в своєму тлумаченні даної норми зазначає, що при вирішенні питання про позбавлення матері чи батька, які ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини, батьківських прав, варто мати на увазі неодноразове систематичне ухилення від виконання батьківських обов'язків, передбачених СК України [87, с. 276].

Відповідно до чинного сімейного законодавства особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, яка не досягла вісімнадцяти років, і тільки з підстав, передбачених ст. 164 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року № 2947-III.

Згідно ч. 1 ст. 164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти;
- 3) жорстоко поводяться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

б) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини [73].

Надалі вважаємо за доцільне розкрити кожну із наведених вище підстав позбавлення батьківських прав.

Першою підставою позбавлення батьківських прав є залишення батьками або одним із них дитини у пологовому будинку або іншому закладі охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування. Вважаємо зазначити, що обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку є необхідною передумовою для здійснення ними всіх інших особистих немайнових прав щодо дитини. Вказаному обов'язку батька, матері дитини кореспондує право дитини на сім'ю, яке в даному випадку полягає у її праві на проживання в сім'ї (ч. 3 ст. 4 СК України) [73].

Під закладами охорони здоров'я ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я розуміє юридичну особу будь-якої форми власності та організаційно-правової форми або її відокремлений підрозділ, що забезпечує медичне обслуговування населення на основі відповідної ліцензії та професійної діяльності медичних (фармацевтичних) працівників [53]. Із зазначеного визначення випливає те, що мати, батько дитини зобов'язані не тільки забрати дитину з пологового будинку після її народження, а щоразу забирати її з будь-якого закладу охорони здоров'я, у якому дитині надається медико-санітарна допомога.

Слід зазначити, що дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення (ч. 3 ст. 143 СК України).

Другою і найбільш розповсюдженою підставою є ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти. Згідно з п. 16 Постанови Пленуму ВСУ № 3

від 30.03.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав», ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування; не забезпечують необхідного медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загально визнаних норм моралі, не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти [61].

Важливо наголосити, що таке ухилення від виконання обов'язків батьками є підставою для притягнення до відповідальності лише за умови їхньої винної поведінки, свідомого нехтування ними своїми обов'язками. Особа не вважається такою, що ухиляється від виконання сімейного обов'язку, якщо вона не може його виконувати унаслідок психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини (ч. 3 ст. 15 СК України). Сімейний обов'язок особистого немайнового характеру недієздатної особи припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання (ч. 2 ст. 15 СК України), визнання особи недієздатною не є підставою для позбавлення її батьківських прав.

Третьою підставою позбавлення батьківських прав є жорстоке поводження з дитиною. Аналіз Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [60] свідчить, що жорстоке поводження батьків з дитиною полягає у фізичному, психологічному, сексуальному або економічному насильстві над нею, зокрема домашньому насильстві, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Фізичне насильство полягає в навмисному нанесенні дитині фізичних ушкоджень, що можуть викликати серйозні порушення фізичного чи

психічного стану, призвести до відставання у розвитку і навіть до смерті дитини. Фізичне насильство як вид жорстокого поводження з дітьми, на жаль, є досить поширеним в українській практиці сімейного виховання, попри те, що Сімейний кодекс України забороняє батькам застосовувати фізичні й інші види покарання стосовно дітей [22, с. 87].

Сексуальне насильство означає залучення функціонально незрілих дітей і підлітків без їх розуміння та згоди на те, до сексуальних дій з дорослими з метою отримання останніми задоволення чи вигоди. Мається на увазі не лише залучення до статевого акту, а й споглядання чи присутність при сексуальних діях. Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина не володіє свободою волі і не може передбачити всі негативні для себе наслідки [76, с. 180].

Психологічне (емоційне) насильство визначається як тривалий, постійний чи періодичний вплив на дитину у формі так званої негативної уваги або у вигляді відсутності уваги до дитини, що призводить до формування в неї патологічних рис характеру, шкідливих для розвитку його особистості. Психологічне насильство може проявлятися у формі постійних або періодичних словесних образ щодо дитини, погрози з боку батьків, опікунів, приниження її людської гідності, звинувачення її в тому, в чому вона не винна, демонстрація нелюбові, неприязні до дитини. Крім того, до вищезазначеного виду насильства відносяться також постійна брехня, обман, а також пред'являються вимоги, що не відповідають віковим можливостям дитини [37, с. 128].

Особливості поведінки дорослих, що дозволяють запідозрити психологічне насильство по відношенню до дитини: публічні образи, звинувачення або приниження дитини; відмова від втіхи, коли вона перелякана або пригнічена; критичне ставлення до дитини; негативна характеристика дитини; ототожнення дитини з нелюбом або ненависним родичем; перекладання на дитину відповідальності за власні невдачі; відкрите визнання нелюбові до дитини [36, с. 25-26].

Моральне (економічне) насильство – байдуже ставлення до дітей, нехтування потребами дитини, тобто відсутність з боку батьків або осіб, які їх замінюють, елементарної турботи про дитину, в результаті чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза її здоров'ю або розвитку.

До нехтування елементарними потребами дитини належать: відсутність адекватного віку і потребам дитини харчування, одягу, житла, освіти, медичної допомоги (включаючи відмову від лікування дитини); відсутність належної уваги і турботи, в результаті чого дитина може стати жертвою насильства, нещасного випадку, залученим до вживання алкоголю, психоактивних речовин, у вчинення злочинних дій [36, с. 129].

Четвертою підставою позбавлення батьківських прав є хронічний алкоголізм або наркоманія батьків. У випадку захворювання батьків хронічним алкоголізмом чи наркоманією дитина опиняється в хворій сімейній обстановці, страждає морально і фізично. При цьому здійснення батьками протиправних дій проти дитини необов'язкове, хоча вони, здебільшого, мають місце. При позбавленні батьківських прав батьків, хворих на хронічний алкоголізм або наркоманію, їх вина очевидно не простежується. Проте, у зв'язку з тим, що алкоголізм і наркоманія виникають в результаті свідомого доведення батьками себе до такого стану, то в даному випадку можна говорити про винну поведінку батьків. Хронічний алкоголізм і наркоманія батьків створюють реальну загрозу для дитини, її фізичного, психічного і морального розвитку [16, с. 486].

Відповідно до абз. 4 п. 16 Постанови «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» хронічний алкоголізм батьків і захворювання їх на наркоманію мають бути підтверджені відповідними медичними висновками [61].

П'ятою підставою позбавлення батьківських прав є експлуатація дитини, примушування її до жебракування та бродяжництва. Під експлуатацією мається на увазі привласнення продуктів праці дитини, залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією. Жебрацтво визначається як випрошування в

сторонніх осіб грошей або матеріальних цінностей. Жебрацтво – це активне випрошування в незнайомих людей грошей та інших матеріальних цінностей, які є для особи, що випрошує основним засобом доходу. Паразитичний спосіб існування, який згубно діє на оточуючих, особливо негативно впливає на молодь, зокрема, на неповнолітніх. Це негативно впливає на дитячу психіку, так як вона є ще несформованою, нестабільною і тому дитина легко піддається як негативному, так і позитивному впливу з боку дорослих. Бездоглядність дітей та підлітків є першим кроком до безпритульності, бродяжництва, жебрацтва, дезадаптації, порушення нормального процесу соціалізації дитини [44, с. 143].

Шостою підставою позбавлення батьківських прав є засудження за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини. По даній формі винної поведінки батьків необхідно враховувати наступні обставини. По-перше, підстави для позбавлення батьківських прав відсутні при здійсненні злочину батьками через необережність (наприклад, випадкове заподіяння шкоди здоров'ю дитини під час гри, при домашніх роботах тощо). По-друге, слід зазначити, що згідно зі ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. І по-третє, винність батьків (одного з батьків) в здійсненні злочину не відносно дітей не може бути підставою для позбавлення їх (його) батьківських прав [16, с. 487].

Перелік підстав позбавлення батьківських прав, встановлених ст. 164 СК України, є вичерпним, тобто не підлягає розширеному тлумаченню. Проте положення зазначеної статті не передбачають застосування санкції у вигляді позбавлення батьківських прав за ряд суттєвих протиправних діянь батьків. Зокрема, як самостійна підстава позбавлення батьківських прав може виступати факт невиконання батьками обов'язків щодо охорони здоров'я дитини.

Стаття 150 СК України зобов'язує батьків піклуватися про здоров'я дитини. Цьому обов'язку батьків передує, закріплене в ст. 6 Закону України

«Про охорону дитинства», право дитини на охорону здоров'я. Стаття 59 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 року № 2801-ХІІ наголошує, що батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я своїх дітей, їх фізичний та духовний розвиток, ведення ними здорового способу життя. У разі порушення цього обов'язку, якщо воно завдає істотної шкоди здоров'ю дитини, винні у встановленому порядку можуть бути позбавлені батьківських прав. Проте вказана норма не знайшла свого відображення в ст. 164 СК України.

Також, згідно зі ст. ст. 180, 181 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Невиконання цього обов'язку батьків є одним із проявів протиправної поведінки батьків. За дане правопорушення згідно ст. 164 Кримінального кодексу України від 05 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ передбачена кримінальна відповідальність.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що підстави позбавлення батьківських прав – це умови, дотримання яких може призвести до позбавлення одного з батьків батьківських прав. Основними і виключними підставами позбавлення батьківських прав є: залишення дитини в пологовому будинку, ухилення від виконання своїх обов'язків із виховання дитини, жорстоке поводження з дитиною, визнання батьків хронічними алкоголіками або наркоманами, використання в корисливих цілях своїх дітей для будь-яких видів експлуатації, засудження батьків за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо власної дитини. На нашу думку, положення статті 164 СК України потребують доповнення в частині, що стосується переліку підстав для позбавлення батьківських прав, зокрема, доцільно доповнити зазначену статтю самостійними підставами для позбавлення батьківських прав, а саме, невиконання батьками обов'язків щодо охорони здоров'я дитини та ухилення батьків від сплати аліментів.

2.3. Визначення кола осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав

Важливою ознакою, яка визначає сутність та зміст поняття позбавлення батьківських прав, є характеристика суб'єктів, які мають право брати участь у справах про позбавлення батьківських прав, оскільки саме диференціація правового регулювання позбавлення батьківських прав за суб'єктним критерієм дозволяє повною мірою виокремити коло осіб, які зацікавлені у вирішенні справи та ефективно регулювати сімейно-правові відносини.

Досліджуючи питання щодо встановлення суб'єктів, які повинні брати участь у справах про позбавлення батьківських прав, варто погодитися з тими науковцями, які наголошують, що, оскільки батьківські права виникають у результаті походження дітей, засвідченого в порядку, передбаченому законом, то і позови про позбавлення цих прав можуть пред'являтися тільки до осіб, указаних як батьків у записі акта про народження дитини [49, с. 44].

Відповідно до статті 165 СК України право звернутися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав надано: одному з батьків, який добросовісно виконує свої батьківські обов'язки; опікуну (піклувальнику) дитини; особі, у сім'ї якої дитина проживає; закладу охорони здоров'я або навчальному закладу, у якому дитина перебуває; органу опіки та піклування; прокурору; дитині, яка досягла 14 років. Іншим особам, навіть заінтересованим у цьому, права безпосереднього звернення до суду не надано. Вони можуть лише просити про це відповідні державні та громадські організації, а також прокурора, які вирішують пред'являти чи не пред'являти позов. В.Ф. Маслов зазначає, що це зроблено для того, щоб виключити будь-яку можливість необґрунтованого порушення в суді справи про позбавлення батьківських прав [45, с. 139].

Також заслуговують на певну увагу пропозиції щодо надання такого права суду у випадках, коли під час розгляду цивільних та кримінальних справ він стикається з фактами невиконання батьками своїх батьківських обов'язків [34, с. 63]. Однак такі пропозиції не було прийнято законодавцем. Дещо

суперечливою є позиція щодо визначення кола осіб, які можуть брати участь у справах про позбавлення батьківських прав, висловлена М.А. Викутом. Зокрема, він вважає, що виникають певні складнощі у визначенні позивача, якщо позов про позбавлення батьківських прав пред'являється до обох батьків, до одинокої матері чи до вдови (вдівця). Позивача в тому сенсі, у якому його визначає законодавець, тобто суб'єкта порушеного матеріального права, спірного правовідношення, немає [7, с. 10]. Проте ми не погоджуємось з думкою зазначеного вище вченого, оскільки закон чітко визначив суб'єктів, які мають право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, і їхні повноваження при цьому. Це можна віднести до однієї з процесуальних особливостей судочинства у справах про позбавлення батьківських прав.

Крім одного з батьків, право на звернення з позовом до суду про позбавлення батьківських прав мають опікуни, піклувальники. Зазвичай опікунами (піклувальниками) призначаються родичі та інші члени сім'ї дитини, а це в свою чергу не передбачає різких змін оточення дитини і створює сприятливі умови для налагодження відносин та зближення з нею. Загалом опіка та піклування розглядаються як передача дітей, позбавлених батьківського піклування, іншим особам з метою виховання та захисту їх майнових і особистих немайнових прав [35, с. 160].

Опікун (піклувальник) виконують замість дітей та в їх інтересах відповідні дії або дають згоду (дозвіл) на виконання ними цих дій. На опікунів (піклувальників) покладається обов'язок представляти інтереси підопічних дітей в усіх державних і громадських організаціях, якщо виникає у цьому необхідність. Опікуни (піклувальники) відповідають за шкоду, заподіяну підопічним, якщо не доведуть, що шкода настала не з їх вини.

Але опіка (піклування) не породжують між дітьми і опікунами (піклувальниками), членами їх сімей відносин, аналогічних за своєю природою відносинам батьків і дітей. Опіка (піклування), як правило, породжує лише

особисті немайнові відносини між опікуном (піклувальником) і підопічним [35, с. 163].

Наступним суб'єктом, який уповноважений подавати позов про позбавлення батьківських прав є особа, у сім'ї якої проживає дитина, тобто інші особи, насамперед близькі родичі, можуть без встановлення над дитиною опіки і без призначення їх опікунами, звертатися з позовами до суду про захист прав та інтересів такої дитини, в тому числі подавати позов про позбавлення батьківських прав. Закон зараховує до таких осіб бабусю, дідуся, сестру, брата, мачуху, вітчима, особу, яка взяла у свою сім'ю таку дитину (фактичного вихователя) – статті 258, 260, 261, 262 СК України. Такі особи здійснюють функції соціального піклування. Таким чином, даний позов можуть подати особи, в сім'ї яких проживає дитина, незалежно від родинних зв'язків з дитиною. Основною умовою подання позову такими особами позову є проживання дитини у їх сім'ї більше ніж шість місяців. Оскільки відсутність батьківського піклування протягом цього періоду є однією з підстав для позбавлення батьківських прав.

Також право звернутися з позовом про позбавлення батьківських прав надано закладу охорони здоров'я або навчальному закладу, у якому перебуває дитина. До закладів, в яких перебуває дитина, належать навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, що підпорядковані Міністерству охорони здоров'я та Міністерству освіти і науки України [16, с. 68].

Одним із важливих суб'єктів, які наділені правом звертатися з позовом до суду про позбавлення батьківських прав є органи опіки та піклування. Органи опіки і піклування, звертаючись до суду з позовом про позбавлення одного або обох батьків батьківських прав, мають особливе процесуально-правове становище, яке відрізняє їх від інших учасників процесу. Органи опіки і піклування діють від власного імені не на підставі довіреності, а в силу своєї компетенції. Зазначені вище органи не мають матеріальної заінтересованості у

справі, а мають лише процесуальний інтерес, який полягає у законному, обґрунтованому, справедливому вирішенні справи.

Звертаючись у суд, орган опіки і піклування є процесуальним позивачем і наділений всім комплексом диспозитивних та змагальних прав, що має особа, яку він захищає, тобто позивач, окрім права на укладання мирної угоди. Зазначені органи виконують всі обов'язки по доказуванню, які мала б виконати сторона [32, с. 120].

У судовому засіданні орган опіки і піклування може заявляти клопотання про витребування доказів, брати участь у дослідженні доказів, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, давати усні та письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб.

Безпосередню участь у справі від органу опіки і піклування бере представник цього органу. Звертаючись до суду із позовом орган опіки і піклування оформлює позов відповідно до вимог цивільно-процесуального законодавства та подає підтверджуючі документи про неможливість самостійного звернення до суду осіб, в інтересах яких діє [50, с. 250].

Слід зазначити, що суд, в разі необхідності, може звертатись до відповідних органів за висновком щодо умов життя і виховання дитини, але особи, що готуватимуть висновок, мають відмежовуватись від участі в процесі доказування і доведення. їх висновок має бути спрямований на відповідь стосовно конкретних питань, що поставлені в запиті судді [86, с. 146].

Та з таким висновком однозначно погоджуватись не можна, оскільки, якщо органи опіки і піклування беруть участь для подання висновків, то вони вивчають відповідні факти, збирають докази, аналізують та оцінюють їх у своєму висновку, який є письмовим доказом у справі. Відповідно до ст. 19 СК України орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з

дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Тобто для подачі висновку необхідно провести роботу по збиранню та проміжній оцінці доказів, які є етапами процесу доказування. У ч. 6 ст. 19 СК України зазначено, суд може не погодитись з висновком, якщо він є недостатньо обґрунтованим. Отже, на орган опіки і піклування законом покладений обов'язок зібрати факти, якими довести обґрунтованість наданого висновку. Також органи опіки і піклування, крім пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав в обов'язковому порядку приймають участь у справі для надання суду відповідного висновку.

Наступним суб'єктом, який має право звертатись до суду щодо порушення справи про позбавлення батьківських прав є прокурор. Прокурору надається право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, однак на законодавчому рівні не визначено обов'язок його участі у розгляді цієї категорії справ. Згідно ч. 4, 5 ст. 19 СК України визначено, що при розгляді судом спорів щодо позбавлення батьківських прав, обов'язковою є участь тільки органу опіки та піклування, який подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Тобто, чинний СК України не передбачає обов'язкової участі прокурора під час розгляду справ про позбавлення батьківських прав.

Прокурор, який подає позов про позбавлення батьківських прав, користується процесуальними правами та обов'язками позивача, за винятком тих, які належать позивачу як суб'єкту спірного правовідношення [71, с. 194].

Прокурор під час судового засідання може заявляти клопотання про залучення до участі у справі всіх заінтересованих осіб і витребувати необхідний доказовий матеріал, подавати заяви про забезпечення доказів і позову, оголошувати розшук відповідача. Крім того, прокурор може підтримувати або змінювати заяви, з якими він звернувся до суду на захист прав та законних

інтересів дітей, які позбавляються батьківських прав. Також може висловлювати свої міркування з окремих питань, що виникають при розгляді справ. Такі міркування і висновки мають бути мотивованими, юридично обґрунтованими на об'єктивному аналізі фактичних обставин справи, встановленому у судовому засіданні, та визначати позицію прокурора з приводу вирішення справи по суті.

Прокурор, перш ніж пред'явити позов, повинен в'яснити низку матеріально-правових і процесуальних питань, а саме: визначити осіб, які будуть виступати в ролі відповідача по справі; заінтересованих в результаті вирішення справи осіб; підсудність справи; коло доказів на підтвердження позову; відповідність позову формі та змісту, встановлених Цивільно-процесуальним кодексом України та інше [71, с. 195].

Важливо наголосити, що представництво в судах інтересів дітей є самостійною формою державної діяльності, здійснюваної особливим органом – прокуратурою, який не має особистого інтересу. Воно має значення самостійної функції прокуратури. Крім того, прокурор, який представляє в суді інтереси дитини, наділяється всіма процесуальними правами і обов'язками особи, яку він представляє, за винятком права укладати мирову угоду [80, с. 41].

Таким чином, прокурор у цивільному процесі є самостійним суб'єктом цивільних процесуальних відносин, якому надається право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, однак на законодавчому рівні не визначено обов'язок його участі у розгляді справ про позбавлення батьківських прав. Не виробила єдиної позиції з цього питання і судова практика, тому що судді по-різному застосовують норми чинного сімейного та цивільного процесуального законів.

Право на подання позову про позбавлення батьківських прав наділено саму дитину, яка досягла чотирнадцятирічного віку. Однією з умов подачі такого позову є досягнення дитиною відповідного віку, який надає право звернутися з позовом про позбавлення одного з батьків чи обох батьківських прав. При цьому, неповнолітня дитина звертаючись до суду з позовом має чітко

обґрунтувати позовні вимоги, посилаючись на норми закону та надати відповідні докази суду на підтвердження своїх позовних вимог.

Що стосується осіб, які можуть бути у справі відповідачами, то у справах про позбавлення батьківських прав можуть виступати тільки батьки, щодо яких батьківство встановлене в передбаченому законом порядку. Якщо ж справа про позбавлення батьківських прав порушена щодо одного з батьків, участь другого з батьків у процесі є обов'язковою. З цього приводу позиція науковців однастайна [49, с. 46].

Участь другого з батьків зумовлена тим, що судовим рішенням у справі можуть зачіпатися його інтереси. При позбавленні батьківських прав одного з батьків може бути вирішено питання про залучення другого з батьків до виконання батьківських обов'язків і про передачу дитини йому. Передбачається, що його процесуальне становище залежить від тієї позиції, яку він займе, беручи участь у процесі. Він може приєднатися до вимоги про позбавлення відповідача батьківських прав. Може також заявити вимогу про передачу дитини йому на виховання. В обох цих випадках другий із батьків повинен зайняти процесуальне становище позивача. Якщо ж він сам ухиляється від виконання своїх батьківських обов'язків, його слід залучати до участі у справі як відповідача.

Отже, з вищевикладеного у межах підрозділу можна дійти висновку, коло осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав – це суб'єкти цивільних процесуальних відносин, які повинні брати участь у справах про позбавлення батьківських прав. До них віднесено таких учасників, як суд, який є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних відносин; особи, які беруть участь у справі про позбавлення батьківських прав, до яких слід віднести осіб, які виступають або залучаються до участі у справі з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів: позивач (дитина); відповідач (мати, батько дитини); треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору для вирішення питання про передачу їм дитини (дід, баба, інші родичі дитини); треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору

для захисту інтересів дитини – органи прокуратури, органи опіки та піклування, заклад охорони здоров'я, навчальний заклад або інший дитячий заклад, у якому перебуває дитина, інші учасники процесу: свідки, експерти, перекладачі; особи, які мають письмові або речові докази.

На нашу думку, доцільно розширити коло суб'єктів, які мають брати обов'язкову участь під час позбавлення батьківських прав, зокрема, вирішення цієї проблеми може відбутися тільки шляхом внесення змін і доповнень до ст. 165 СК України в якій необхідно передбачити обов'язкову участь прокурора під час розгляду справ у судах про позбавлення батьківських прав.

РОЗДІЛ 3

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПОЗБАВЛЕННЯ

БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

3.1. Пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав

Право кожного на звернення до суду за захистом гарантовано ст. 55 Конституції України та закріплено ст. 4 ЦПК України, ст. 16 ЦК України, ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» тощо. Зокрема, відповідно до ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [89].

Що стосується передумови, а саме наявності спору про право цивільне, то справи про позбавлення батьківських прав містять ознаки, що є властивими для справ позовного провадження, насамперед наявності спору про право.

Негативними об'єктивними вважаються передумови права на пред'явлення позову, з відсутністю яких закон пов'язує звернення до суду з позовною заявою. Вичерпний перелік таких передумов міститься у ст. 186 ЦПК України, однак не всі вони застосовуються у справах про позбавлення батьківських прав.

Після ухвалення рішення суду, що набрало чинності, можуть виникнути нові обставини, що змінюють фактичний склад, а відтак і підставу позову. Враховуючи, що для сімейних відносин характерний тривалий характер, вважаємо можливим повторне звернення до суду щодо справ про позбавлення та поновлення батьківських прав. У деяких випадках СК України прямо вказує на таку можливість. Так, відповідно до ч. 7 ст. 169 СК України, у разі відмови в позові про поновлення батьківських прав повторне звернення з позовом про поновлення батьківських прав можливе після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову.

У разі звернення з позовною заявою одного з батьків, опікуна, піклувальника, особи, у сім'ї якої проживає дитина, необхідно зазначити, що дані особи не завжди діють в інтересах дитини, оскільки можуть мати власний інтерес у справі, відмінний від інтересу дитини.

Тому вважаємо, що у справах про позбавлення батьківських прав не можна застосувати такий інститут, як мирова угода, оскільки дана справа стосується інтересів дитини.

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 186 ЦПК України, для відкриття провадження у цивільній справі закон вимагає відсутності рішення третейського суду. Так, Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року [63] в п. 4 ч. 1 ст. 6 зазначає, що третейські суди можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, за винятком: справ у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів). Отже, з даної норми вбачається, що справи про позбавлення батьківських прав розглядаються виключно судами загальної юрисдикції та не можуть бути передані на розгляд до третейського суду. Тому дана передумова у справах про позбавлення батьківських прав також не застосовується.

Щодо п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України, то в справах про позбавлення батьківських прав суд має право відмовити у відкритті провадженні у зв'язку із смертю дитини або відповідача – матері, батька дитини, які є сторонами у справі.

Проаналізувавши норми ст. 186 ЦПК України, можна дійти висновку, що у справах про позбавлення батьківських прав до негативних передумов належать: у провадженні цього чи іншого суду є справа про позбавлення батьківських прав із спору між тими самими сторонами про той самий предмет і з тих самих підстав; смерть дитини та (або) смерть відповідача – матері, батька дитини, які є сторонами у справі.

Отже, всі вищезазначені передумови права на пред'явлення позову мають виключно процесуальний характер та не зачіпають питання про наявність або відсутність у позивача дійсного суб'єктивного матеріального права.

Якщо суд встановив відсутність передумов права на пред'явлення позову, то він відмовляє в прийнятті позовної заяви про позбавлення батьківських прав.

Для здійснення права на пред'явлення позову вимагається наявність не тільки вищенаведених передумов, а і встановлених законом умов. До них належать: підсудність справи даному суду, дієздатність сторони, форма та зміст позовної заяви.

Право на звернення до суду реалізується в порядку, що передбачає дотримання позивачем насамперед вимог щодо правил про підсудність. Дотримання судами процесуальних норм інституту підсудності має визначальне значення, оскільки означає дотримання судами положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [28], яка гарантує, що кожен при вирішенні спору щодо його цивільних прав має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.

Відповідно до ст. 23 ЦПК України, всі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами, тобто судами першої інстанції. У разі якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду, суд передає її на розгляд іншому суду шляхом постановлення ухвали.

Позов про позбавлення батьківських прав подається в суд за загальними правилами підсудності відповідно до ст. 27 ЦПК України, а саме, позов до фізичної особи пред'являється в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не встановлено законом.

У тих випадках, коли позов про позбавлення батьківських прав подається до обох батьків, які проживають окремо, відповідно до ч. 15 ст. 28 ЦПК

України, позов може бути пред'явлено за місцем проживання одного з відповідачів за вибором позивача [89].

СК України у ч. 3 ст. 166 передбачає, що при задоволенні позову щодо позбавлення батьківських прав суд одночасно приймає рішення про стягнення аліментів на дитину. Тобто, якщо позов про позбавлення батьківських прав був задоволений, то суд водночас може вирішити питання стягнення аліментів на дитину.

На практиці є непоодинокі випадки пред'явлення позову про позбавлення батьківських прав одним із батьків, у якого на утриманні перебуває дитина, у разі окремого проживання до іншого, у зв'язку з чим виникають труднощі звернення з позовом до суду за місцем проживання відповідача. Так, наприклад, якщо відповідач проживає у м. Львові, а позивач – у м. Одесі, з яким проживає дитина, то позивачу дуже складно з малою дитиною або дітьми виїхати до місця проживання відповідача для пред'явлення позову, а в подальшому брати участь у справі. Оскільки в даному разі захищаються права не батьків, які звертаються до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, а інтереси самої дитини. Відповідно до норм ЦПК України (ст. 45), СК України (ст. 171), Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року (ч. 1 ст. 12), думка дитини має бути врахована при вирішенні питань, що стосуються її життя. З цього випливає, що дитина також має бути присутня при розгляді справи для висловлення своєї думки.

Позови одного з батьків до іншого про позбавлення батьківських прав можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача в разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача.

Наступною умовою права на пред'явлення позову до суду є вимога щодо дієздатності сторони. Цивільна процесуальна дієздатність відповідно до ст. 47 ЦПК України – здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та

виконувати свої обов'язки в суді. Вона визначається за фізичними особами, які досягли повноліття, тобто з 18 років [89].

У загальних положеннях СК України однією з важливих засад регулювання сімейних відносин визначено право учасника цих відносин на судовий розгляд. Таке право надається кожному учаснику сімейних відносин. Причому законодавець вперше наділив учасників сімейних правовідносин процесуальною дієздатністю з чотирнадцяти років [31, с. 41]. Так, відповідно до ст. 165 СК України, сама дитина, яка досягла 14 років, має право звернутися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав.

Відповідно до ст. 58 ЦПК України, особи, які беруть участь у цивільній справі, можуть брати у ній участь особисто або через представника. Особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в даній справі представника. Повноваження представника сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, в обов'язковому порядку мають бути засвідчені документами, зазначеними у ч. 1 ст. 62 ЦПК України, а повноваження адвоката також і ордером, що видається відповідним адвокатським об'єднанням, або договором. До ордера адвоката обов'язково додається витяг із договору, в якому зазначаються повноваження адвоката як представника або обмеження його прав на вчинення окремих процесуальних дій. Витяг засвідчується підписом сторін договору. Зазначені документи дозволяють представнику вчиняти від імені особи, яку він представляє, усі процесуальні дії, що має право вчиняти ця особа. Обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мають бути застережені в довіреності або договорі. Якщо такого застереження немає, то безпосередньо представник особи, яка звертається до суду, також наділений правом і на пред'явлення відповідної позовної заяви до суду.

Крім того, суд відкриває провадження в цивільній справі не тільки за заявою самої особи, яка заінтересована в захисті своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів, та представника, а також за заявою органів та осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Так, відповідно до ст. 165 СК України, звернутися із заявою про

позбавлення батьківських прав мають право: прокурор, органи опіки та піклування, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому перебуває дитина. Дані особи також повинні володіти цивільною процесуальною правоздатністю (дієздатністю). Так, наприклад, прокурор при пред'явленні позову про позбавлення батьківських прав повинен володіти цивільною процесуальною правоздатністю, що виникає в нього не з моменту народження, а з моменту затвердження на відповідній посаді.

Не менш важливе значення має дотримання вимог до форми та змісту позовної заяви (Додаток А). Відповідно до ч. 1 ст. 187 ЦПК України, суддя відкриває провадження у справі на підставі заяви, що подана та оформлена згідно з порядком, встановленим чинним ЦПК України [9].

За формою та змістом заява про позбавлення батьківських прав має відповідати передбаченим у законі вимогам (ст. 175 ЦПК України). А саме: заява має бути складена в письмовій формі й містити в собі: найменування суду, до якого заява подається; ім'я, прізвище та по батькові позивача, відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання, поштової індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі; зміст вимоги; викладання обставин, що стверджують про необхідність позбавлення батьківських прав одного з батьків або батьків, а також перелік документів, що підтверджують ці факти та додаються до заяви.

У позовній заяві про позбавлення батьківських прав, якщо в позивача декілька дітей, повинні бути зазначені відомості про кожну дитину відповідача: проживає дитина вдома або в іншому місті (наприклад, у дитячому будинку, закладі охорони здоров'я, навчально-виховному закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та ін.). Крім того, у позовній заяві необхідно зазначити про неправомірне ставлення відповідача до кожної з дитини, а також зазначити прізвище, ім'я та по батькові кожної дитини, відносно якої позивач просить позбавити відповідача батьківських прав. При поданні заяви до неї обов'язково необхідно додавати копію свідоцтва про народження дитини (дітей), що містить запис про відповідача як про батька,

матір дитини. Якщо позивач самостійно не в змозі отримати зазначений документ, він має право заявити клопотання про витребування такого документа в порядку ст. 84 ЦПК України. Якщо позов про позбавлення батьківських прав пред'являється органом опіки та піклування, то крім позовної заяви він надає суду висновок про доцільність позбавлення батьківських прав [1, с. 68].

Вимогою про зміст заяви є також необхідність про додавання до заяви її копій та копій документів згідно з кількістю відповідачів та третіх осіб відповідно до ст. 177 ЦПК України. Зазначене правило поширюється і на справи про позбавлення батьківських прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 81 ЦПК України, кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК України. Проте заява не може бути визнана неподаною та повернута за мотивами ненадання доказів. При цьому слід ураховувати, що згідно із ст. 83 ЦПК України позивач повинен подати докази разом з поданням позовної заяви, а відповідач повинен подати суду докази разом з поданням відзиву. Докази, подані після вказаних строків, не приймаються, якщо сторона не доведе, що їх подано несвоєчасно з поважних причин.

У разі якщо форма або зміст заяви не відповідають вимогам ст. 175 ЦПК України або до позовної заяви не додані її копії та копії відповідних документів (ст. 177 ЦПК України), суддя постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху. В ухвалі суддя вказує підстави залишення позовної заяви без руху, про що повідомляє позивача і надає йому строк для усунення недоліків, який не може перевищувати десяти п'яти днів з дня отримання позивачем ухвали. У разі якщо позивач відповідно до ухвали суду у встановлений строк виконає всі вимоги, вказані у ст. ст. 175, 177 ЦПК України, позовна заява вважається поданою в день її первісного подання до суду. Інакше заява вважається неподаною і повертається позивачу (ч. 3 ст. 185 ЦПК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 121 ЦПК України, суд має право повернути заяву про позбавлення батьківських прав у випадках, коли: заява подана недієздатною особою, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано; до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від позивача надійшла заява про врегулювання спору або заява про відкликання позовної заяви; відсутні підстави для звернення до суду особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи; позивачем подано до цього самого суду інший позов до цього самого відповідача з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду [89].

Повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

Дотримання позивачем усіх умов та передумов щодо порядку звернення до суду приводить до відкриття провадження у справі, про що суддя постановляє ухвалу (ч. 2 ст. 187 ЦПК України), копії якої він невідкладно надсилає особам, які беруть участь у справі (ч. 1 ст. 190 ЦПК України).

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав – це встановлений нормами Цивільного процесуального кодексу України обов'язковий етап, на якому суд вирішує питання про дотримання вимог щодо форми та змісту позовної заяви, а також доданих до неї документів. Умовами реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав є: підсудність справи цьому суду, дієздатність сторони, форма та зміст позовної заяви. Обов'язковим для реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав є суб'єктивні (процесуальна правоздатність особи, юридична заінтересованість) та об'єктивні

(позитивні – належність справи до цивільної юрисдикції, наявність спору та негативні, вичерпний перелік яких закріплений у ст. 186 ЦПК України) передумови права на пред'явлення позову.

На нашу думку, доцільно доповнити окремою частиною ст. 28 ЦПК України, яка передбачала б право одного з батьків звернутися з позовом про позбавлення батьківських прав за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача в разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача.

3.2. Порядок розгляду справи про позбавлення батьківських прав

Крайнім заходом впливу на батьків є позбавлення батьківських прав, який реалізується за правилами цивільного судочинства. Не дивлячись на позитивні зрушення, що відбулися у сфері правового регулювання прав дитини та забезпечення їх судового захисту, у тому числі й шляхом позбавлення батьківських прав, дотепер державою не створено належного ефективного механізму захисту у повній мірі. Слід відмітити, що останнім часом збільшується кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, в результаті простежується і тенденція до збільшення кількості цивільних справ про позбавлення батьківських прав. Однак, незважаючи на те, що кількість справ про позбавлення батьківських прав перевищує в десятки, а іноді в сотні разів розглянуті справи інших категорій, також спрямовані на захист прав дітей, правозастосовна практика щодо розгляду і вирішення зазначеної категорії справ є суперечливою та неоднозначною. А тому, існує необхідність у дослідженні процесуального порядку розгляду справи про позбавлення батьківських прав.

Порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав регулюється цивільним процесуальним та сімейним законодавством України. На думку спеціалістів, перше встановлює загальні, а друге – спеціальні правила

судочинства [4, с. 26]. Правильне застосування законодавства, що регулює порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав, покликане з одного боку запобігти багатьом негативним явищам, а з другого – бути гарантією захисту прав та законних інтересів дітей, попередження дитячої бездоглядності, правопорушень неповнолітніх тощо.

Щоб забезпечити кваліфікований розгляд справ про позбавлення батьківських прав і суворе дотримання при цьому законності, чинним СК України передбачено необхідність письмового висновку органів опіки та піклування, а також особисту участь у судовому засіданні представника цього органу. З метою забезпечення більш правильної оцінки зібраних відомостей обстеження повинно проводитися однією особою [94, с. 25]. Найбільш ефективним вважається участь органу опіки та піклування за місцем розгляду спору в суді, оскільки він найтісніше пов'язаний із судом, що розглядає справу по суті.

Таким чином, розгляду справ про позбавлення батьківських прав повинна передувати ретельна підготовка.

Процесуальний порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав здійснюється за загальними правилами цивільного судочинства відповідно до положень Глави 6 Розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей, обумовлених правовою природою зазначеної категорії справ.

На стадії підготування справи до судового розгляду суддя повинен чітко визначити характер спірних правовідносин та закон, яким слід керуватися при вирішенні справи; уточнити обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, тобто визначити предмет доказування, зібрати необхідні докази, визначити коло учасників процесу; ужити заходів щодо забезпечення своєчасної явки в судове засідання всіх учасників процесу і, за можливості, вжити заходів щодо забезпечення розгляду справи в першому ж судовому засіданні. На цій стадії необхідно також вирішити питання про обов'язкове залучення органів опіки та піклування для дачі висновків у справі; у деяких випадках необхідне призначення судової експертизи, вирішення питання про

забезпечення позову тощо. Крім того, необхідно домагатися особистої участі відповідачів у судовому засіданні як з метою всебічного з'ясування обставин справи, так і для здійснення виховного впливу на них [39, с. 80].

Частини 1, 3 ст. 211 ЦПК України закріплюють положення, відповідно до якого розгляд судом цивільної справи відбувається в судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі. Термін «судовий розгляд» слід визнати більш вірним, ніж термін «судове засідання», бо визначальним у назві стадій процесу є зміст діяльності суду, що здійснюється в цій стадії, а також ті безпосередні цілі та завдання, які вирішуються судом у кожній конкретній стадії процесу». При цьому судове засідання, як зазначають учені, є лише процесуальною формою, в якій здійснюється розгляд і вирішення справи по суті [11, с. 176].

У цивільно-процесуальному праві судовий розгляд поділяють на відповідні частини, кожна з яких характеризується характерними лише для неї завданнями та змістом. Судовий розгляд справ про позбавлення батьківських прав складається з таких частин:

- 1) підготовчої частини;
- 2) розгляду справи по суті;
- 3) судових дебатів;
- 4) ухвалення і оголошення судового рішення.

Під час підготовчої частини судового розгляду перевіряється наявність умов, необхідних для розгляду і вирішення зазначеної категорії справ. Перелік процесуальних дій, які в сукупності складають підготовчу частину, та процесуальний порядок їх здійснення регламентований ст. ст. 217-226 ЦПК України [89].

У призначений для розгляду справи про позбавлення батьківських прав час головуєчий, відповідно до ст. 217 ЦПК України, відкриває судове засідання й оголошує справу, яка розглядатиметься. Після чого секретар судового засідання доповідає суду, хто з викликаних осіб з'явився в судове засідання, чи вручено судові повістки та повідомлення тим, хто не з'явився, та

повідомляє причини їх неявки, якщо вони відомі. Суд, у свою чергу, встановлює особи тих, хто з'явився, а також перевіряє повноваження представника. У разі якщо при розгляді справ про позбавлення батьківських прав бере участь перекладач, головуєчий, відповідно до ст. 218 ЦПК України, роз'яснює йому права та обов'язки і попереджає про кримінальну відповідальність згідно зі ст. ст. 384, 385 КК України. Після чого, згідно зі ст. 219 ЦПК України, із зали судового засідання видаляються свідки у відведені для цього приміщення та оголошується склад суду (ст. 220 ЦПК України), а також прізвища експерта, перекладача, спеціаліста, секретаря судового засідання і роз'яснюється особам, які беруть участь у справі, право згідно зі ст. ст. 36-41 ЦПК України заявляти відводи, що є гарантією об'єктивного розгляду справи. Справи про позбавлення батьківських прав, відповідно до ч. 1 ст. 34 ЦПК України, розглядаються одноособово суддею, який є головуєчим і діє від імені суду.

Наступною процесуальною дією головуєчого в підготовчій частині судового розгляду є обов'язок щодо роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їхніх прав та обов'язків, основні з яких закріплені у ст. ст. 43, 49 ЦПК України, та вирішення можливих заяв та клопотань від осіб, які беруть участь у справі, шляхом постановлення відповідної ухвали. Після чого судом вирішується питання щодо можливості розгляду справи про позбавлення батьківських прав при наявному складі учасників [89].

Чинне процесуальне законодавство не містить будь-яких спеціальних приписів щодо обов'язкової особистої участі відповідача в розгляді справ про позбавлення батьківських прав. Г.Я. Тріпутьський, відзначаючи важливість для належного встановлення обставин справи про позбавлення батьківських прав присутності обох сторін для дачі пояснень, зазначає, що в разі неявки відповідача, повідомленого належним чином про час і місце судового розгляду, якщо буде встановлено, що така неявка викликана байдужістю відповідача до дитини, суд повинен вирішити справу на підставі наявних у ній даних чи доказів та винести рішення [3, с. 136].

Явку відповідача у справах про позбавлення батьківських прав, коли є достатні дані щодо його зареєстрованого місця проживання (перебування), місцезнаходження чи місця роботи, вважаємо визнати обов'язковою. У кожному разі такої неявки суду доцільно вирішувати питання про відкладення розгляду справи відповідно до ст. 223 ЦПК України, з подальшим вжиттям заходів процесуального примусу, зокрема приводу.

У контексті досліджуваних питань потребує з'ясування і можливість розгляду судом справи за відсутності органу опіки і піклування. Згідно з ч. 6 ст. 56 ЦПК України, органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Відповідно до ч. 4 ст. 19 СК України, участь органу опіки та піклування при розгляді судом спорів щодо позбавлення батьківських прав є обов'язковою. Частина 5 зазначеної статті закріплює правило, згідно з яким орган опіки та піклування подає до суду письмовий висновок щодо вирішення спору. Безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно захисту прав дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей [54].

У зв'язку з необхідністю обов'язкової участі органу опіки та піклування при розгляді справ про позбавлення батьківських прав у разі їх неявки в судове засідання вважаємо доцільним вирішення судом питання щодо відкладення розгляду справи відповідно до ст. 240 ЦПК України.

Традиційно в науці цивільного процесуального права центральною частиною судового розгляду справ, у тому числі й справ про позбавлення батьківських прав, визнається розгляд справи по суті. Ця частина судового засідання, безсумнівно, є основною, оскільки саме тут за участі всіх суб'єктів процесу в умовах змагальності й рівноправності сторін досліджуються і аналізуються фактичні обставини справи [6, с. 251].

З оголошенням головуєчим судового засідання відкритим розпочинається розгляд справи по суті. Надалі суд оголошує зміст заявлених

вимог та про визнання сторонами певних обставин під час попереднього судового засідання, після чого з'ясується, чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача.

У разі волевиявлення позивача у формі відмови від позову на самому початку розгляду справи по суті, суд для правильного вирішення таких питань має підходити надзвичайно відповідально та обережно, з'ясувавши всі можливі обставини, пов'язані з відмовою від позову на предмет їх відповідності до закону та прав і охоронюваних інтересів дитини, з обов'язковим врахуванням положень ч. 5 ст. 206 ЦПК України, відповідно до якої суд не приймає відмови позивача у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє.

У тому разі, коли суд не приймає відмови позивача від позову у справах про позбавлення батьківських прав та продовжує розгляд справи по суті, він переходить до заслуховування пояснень осіб, які беруть участь у справі, що повинно здійснюватися в точній послідовності з положеннями ЦПК України. Першими дають пояснення у справі особи, які звернулися до суду, тобто спочатку суд заслуховує позивача – дитину, яка безпосередньо або через законного представника висловлює свою думку та отримує його допомогу у висловленні такої думки, третю особу, яка бере участь на його стороні, після чого – відповідача та третю особу, яка бере участь на його стороні, а також інших осіб, які беруть участь у справі. Якщо поряд із стороною, третьою особою у справі беруть участь їх представники, суд після пояснень сторони, третьої особи заслуховує пояснення їх представників. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, можуть ставити питання один одному.

Заслухавши пояснення сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, суд, відповідно до ст. 228 ЦПК України, встановлює порядок з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються [89].

При встановленні порядку дослідження доказів у справах про позбавлення батьківських прав суд повинен виходити з предмета доказування –

фактів, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Відповідно, предметом доказування у справах про позбавлення батьківських прав є факти, що служать підставою для такого позбавлення відповідно до ч. 1 ст. 164 СК України. Для встановлення в судовому засіданні у справах про позбавлення батьківських прав зазначених фактів повинні досліджуватися показання свідків, письмові та речові докази, висновки експертів тощо.

В більшості випадків при розгляді справ про позбавлення батьківських прав обставини справи суд встановлює лише на підставі висновку органу опіки та піклування. Незважаючи на те істотне значення, яке має висновок органу опіки та піклування для вирішення питання про позбавлення матері, батька дитини батьківських прав, все ж таки дослідження обставин справи не повинно обмежуватися лише ним, а мають бути враховані й інші докази. Крім того, відповідно до ч. 6 ст. 19 СК України, суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини. Водночас непоодинокі випадки надання органами опіки та піклування формальних висновків у справі, які судами не оцінюються критично [52, с. 133].

Цивільне процесуальне законодавство прямо не визначає, коли саме представник органу опіки та піклування повинен викласти думку щодо доцільності позбавлення батьківських прав, відображену у висновку. У науці цивільного процесуального права з даного приводу домінуючим є погляд, згідно з яким такий висновок оголошується після дослідження показань свідків, письмових, речових доказів та висновку експерта [23, с. 159].

Зазначеним висновком органи опіки і піклування на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків тощо, а також на підставі дослідження фактичних обставин справи в судовому засіданні обґрунтовують можливість позбавлення батьківських прав.

Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Оцінка судом доказів здійснюється за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодний доказ не має для суду наперед установленого значення.

Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами суд, відповідно до ст. 241 ЦПК України, постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів. За змістом виступи в дебатах відрізняються від пояснень осіб, які беруть участь у справі, що надаються на початку розгляду, тим, що на цій стадії аналізуються вже перевірені докази. Тут не просто формулюються вимоги, а вони обґрунтовуються як з фактичної, так і з правової точки зору [27, с. 279].

Зважаючи на те, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, Верховний Суд України в постанові «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» (абз. 2 п. 18) передбачає право суду у виняткових випадках при доведеності винної поведінки когось із батьків або їх обох з урахуванням її характеру, особи батька і матері, а також інших конкретних обставин справи відмовити в задоволенні позову про позбавлення цих прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини (дітей) і поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ним батьківських обов'язків. Крім того, як зазначено в постанові, ухвалюючи таке рішення, суд має право вирішити питання про відібрання дитини у відповідача і передачу органам опіки та піклування (якщо цього потребують її інтереси) [61].

Судовий розгляд, за загальним правилом, закінчується саме ухваленням рішення, що не виключає можливості, за наявності визначених для того цивільним процесуальним законодавством підстав, закінчення розгляду справи у формі закриття провадження у справі та залишення заяви без розгляду. За

наявності підстав, визначених ч. 1 ст. 257 ЦПК України, суд своєю ухвалою закриває провадження у справі. Застосування названої статті за результатами розгляду справ про позбавлення батьківських прав має відбуватися з певними застереженнями, оскільки в названій категорії справ не є доцільним укладення мирової угоди, не є можливим розгляд досліджуваної категорії справи третейськими судами і справа підлягає розгляду виключно в порядку цивільного судочинства.

Завершальною частиною стадії розгляду справи є ухвалення та оголошення законного та обґрунтованого рішення.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що процесуальний порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав здійснюється за загальними правилами цивільного судочинства відповідно до положень Глави 6 Розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей, обумовлених правовою природою зазначеної категорії справ. Судовий розгляд справ про позбавлення батьківських прав складається з таких частин:

- 1) підготовчої частини;
- 2) розгляду справи по суті;
- 3) судових дебатів;
- 4) ухвалення і оголошення судового рішення.

3.3. Рішення суду про позбавлення батьківських прав

Вирішення справ про позбавлення батьківських прав, по суті, завершується ухваленням судового рішення відповідно до ст. 258 ЦПК України.

Щоб зрозуміти сутність та визначити поняття судового рішення у справах про позбавлення батьківських прав, необхідно проаналізувати його якісні особливості.

По-перше рішення суду про позбавлення батьківських прав ухвалюється судом у встановленому законом порядку від імені України. По-друге з ухваленням рішення про позбавлення батьківських прав закінчується судовий

розгляд та вирішується справа по суті. По-четверте рішення суду про позбавлення батьківських прав спрямоване на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів дитини. Отже, шляхом ухвалення законного та обґрунтованого рішення вирішується основне завдання цивільного судочинства відповідно до ст. 2 ЦПК України.

З огляду на вищенаведене, вважаємо, що рішення суду про позбавлення батьківських прав – це акт правосуддя, ухвалений судом у встановленому законом порядку від імені України, відповідно до якого закінчується судовий розгляд та вирішується справа про позбавлення батьківських прав по суті з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів дитини.

Необхідно зазначити, що рішення суду підпорядковується загальним вимогам, що пред'являються до судових рішень взагалі. У законі відсутній чіткий перелік вимог, яким повинно відповідати судові рішення. Законність та обґрунтованість судового рішення – єдині вимоги, що прямо закріплені в нормах ЦПК України (ст. 263 ЦПК України).

Пленум Верховного Суду України в постанові «Про судові рішення у цивільній справі» від 18 грудня 2009 року наголошує, що рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснення проголошеного Основним Законом України принципу верховенства права. У зв'язку з цим суди повинні неухильно додержуватися вимог про законність і обґрунтованість рішення в цивільній справі (п. 2) [62].

Відповідно до ч. 2 ст. 263 ЦПК України, законним є рішення суду, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Роз'яснення даної норми закону надане в п. 2 вищезазначеної постанови, згідно з яким рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства відповідно до статті 3 ЦПК України, вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин відповідно до ст. 10 ЦПК України, а

також правильно витлумачив ці норми. Якщо спірні правовідносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Відповідно, як умову законності судового рішення Пленум Верховного Суду України визначає правильне витлумачення норми, що застосовується для врегулювання спірних правовідносин.

Визначення законності як однієї з ознак судового рішення напрацьовано теорією цивільного процесуального права. Так, М. Й. Штефан розглядає законність судового рішення як якісний стан рішення, що характеризується правильним застосуванням судом при розгляді й вирішенні справи норм матеріального та процесуального права [96, с. 408].

З урахуванням вищевикладеного можна дійти висновку, що рішення суду про позбавлення батьківських прав варто розглядати законним за наявності дотримання трьох обов'язкових умов, коли суд:

- 1) при ухваленні рішення виконав всі вимоги цивільного судочинства відповідно до ст. 3 ЦПК України;
- 2) вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин відповідно до ст. 10 ЦПК України;
- 3) правильно витлумачив ці норми. Для законності судового рішення всі вказані умови мають бути дотримані в їх сукупності.

Відповідно до ч. 5 ст. 263 ЦПК України, обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Дещо розширив умови обґрунтованості судового рішення Пленум Верховного Суду України в постанові «Про судові рішення у цивільній справі», вказавши, що обґрунтованим визнається рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених доказами, які були досліджені в судовому засіданні і

які відповідають вимогам закону про їх належність та допустимість, або обставин, що не підлягають доказуванню, а також якщо рішення містить вичерпні висновки суду, що відповідають встановленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи [62].

На сьогодні в теорії цивільного процесуального права не існує чітко визначених умов обґрунтованості судового рішення. Так, В.В. Комаров дійшов висновку, що рішення суду буде обґрунтованим, якщо в ньому повно відображені обставини, що мають значення для справи, дані обставини підтверджуються доказами та судом зроблені правильні висновки із зібраного доказового матеріалу [26, с. 341]. Таке саме визначення надає С. К. Загайнова та доповнює, що обґрунтованим є рішення, якщо суд встановив обставини, що мають значення для справи, у повному обсязі, потрібному для ухвалення рішення; визнав ці обставини доведеними; висновки суду відповідають встановленим обставинам [17, с. 16].

Таким чином, дотримання вимог обґрунтованості судового рішення про позбавлення батьківських прав залежить від того, наскільки ретельно суд підійшов до виконання покладеного на нього обов'язку щодо повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог та заперечень.

Судове рішення про позбавлення батьківських прав повинно відповідати вимогам, передбаченим ст. 265 ЦПК України, та вимогам СК України, а також нормам міжнародного права щодо його змісту та відображати специфіку провадження в цій категорії справ, зумовлену перш за все захистом інтересів дитини.

Так, наприклад, перелік питань, що суд повинен вирішити під час ухвалення рішення, визначений ст. 264 ЦПК України. Крім того, ст. 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року [14] встановлює, що під час розгляду справи, яка стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган: а) визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і в разі

необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності; б) якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння: упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; у відповідних випадках консультує особисто дитину (в разі необхідності – приватно) сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілій дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини; надає можливість дитині висловлювати її думки; в) приділяє належну увагу думкам, що їх висловлює дитина.

Результати розгляду зазначених питань повинні віднайти своє обов'язкове відображення в судовому рішенні.

Взагалі, для всіх без винятку рішень у цивільних справах, у тому числі й у справах про позбавлення батьківських прав, законом висуваються також інші вимоги. Зокрема, судові рішення про позбавлення батьківських прав повинно бути викладено в письмовій формі у встановленій законом послідовності його частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної, зміст яких має відповідати ст. 265 ЦПК України.

У вступній частині рішення суду зазначається: дата і місце його ухвалення; найменування суду; прізвище та ініціали судді або склад колегії суддів; прізвище та ініціали секретаря судового засідання; номер справи; ім'я (найменування) сторін та інших учасників справи; вимоги позивача; прізвища та ініціали представників учасників справи.

Описова частина рішення суду повинна містити: короткій зміст і підстави позовних вимог відповідно до позовної заяви про позбавлення батьківських прав; внесені зміни підстав, предмета, розміру позовних вимог; чи визнає відповідач позов; якщо визнає – повністю або частково; у разі заперечень – у чому суть заперечень проти позову; пояснення осіб, які беруть участь у справі; висновки органів опіки та піклування, інші докази, досліджені судом, тощо.

Суттєве значення має мотивувальна частина рішення у справах про позбавлення батьківських прав. Мотивувальна частина рішення повинна містити встановлені судом обставини, що мають значення для справи, їх

юридичну оцінку, а також оцінку всіх доказів. Вирішуючи спори про позбавлення батьківських прав, суди завжди повинні виходити з інтересів дитини. Поняттям «інтереси дитини» охоплюється доволі широке коло правомочностей, якими діти наділені вже безпосередньо через своє народження і походження від батьків. В.П. Мироненко зазначає, що інтереси дітей є умовою належного виконання батьками своїх обов'язків щодо них [62, с. 89]. На думку В.О. Рясенцева, під інтересами дитини слід розуміти її здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток, виховання в ній таких якостей, які вимагаються від нового громадянина; до поняття інтересів включаються і належні матеріально-побутові умови життя дитини [69, с. 153]. Відповідно ст. 150 СК України, ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» визначено інтереси дітей як їх належне сімейне, батьківське виховання.

У мотивувальній частині рішення суду про позбавлення батьківських прав зазначається про можливість позбавлення батьківських прав одного або обох батьків, що підтверджується доказами, на підставі яких суд встановив ці обставини. Також зазначається про можливість позбавлення батьківських прав щодо однієї дитини чи всіх, якщо у відповідача декілька дітей. Тому суд повинен детально мотивувати, з яких причин він ухвалює таке рішення і чому воно відповідає інтересам дитини. У цій частині рішення істотне значення надається правильному встановленню підстав судового рішення. Якщо суддя погоджується з висновком органів опіки та піклування, у рішенні повинні бути вказані мотиви – в якій частині й за якими обставинами суд зробив такі висновки. Обов'язково має бути зазначено, якими нормами (назви, статті, її частини, абзацу, пункту, підпункту закону) матеріального та процесуального права суд керувався при розгляді справи та ухваленні рішення про позбавлення батьківських прав [1, с. 153].

У резолютивній частині рішення слід зазначати лише висновок суду про позбавлення батьківських прав або про відмову в задоволенні заявлених про це вимог. Також у цій частині зазначаються строки, порядок набрання рішенням суду чинності та його оскарження.

Необхідно зазначити, що суддя сам за власною ініціативою не може вирішувати питання про стягнення аліменти, бо ухвалює рішення тільки на підставі заявлених вимог іншими особами, які звертаються з такими вимогами до суду. Так само суд на підставі заявлених вимог вирішує питання про виселення з житлового приміщення, в якому він проживає з дитиною, того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, якщо буде встановлено, що він має інше житло, в яке може поселитися, або ухвалити рішення про примусовий поділ житла чи його примусовий обмін (ч. 2 ст. 167 СК України).

У рішенні суду при задоволенні позову про позбавлення батьківських прав обов'язково повинно бути зазначено, кому передається дитина на виховання: іншому з батьків, який не позбавляється батьківських прав, органам опіки та піклування, опікуну (піклувальнику), якщо вони вже назначені у встановленому законом порядку, близьким родичам (баба, дід, повнолітні сестра, брат іншим родичам), якщо вони заявили про це клопотання та брали участь у справі як треті особи із самостійними вимогами.

Відповідно до ч. ч. 3 і 4 ст. 60 ЦК України, суд встановлює опіку над малолітньою особою та піклування над неповнолітньою особою за поданням органу опіки та піклування, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування. Лише за таких умов суд встановлює опіку чи піклування та призначає за поданням органу опіки та піклування опікуна чи піклувальника [88].

Віднесення до компетенції суду встановлення опіки та піклування та призначення опікунів або піклувальників судовим рішенням ставить питання про механізм їх практичного вирішення при розгляді справ про позбавлення батьківських прав. Перш за все, виходячи з вимог процесуального законодавства, питання про призначення опікуна або піклувальника входить до предмета судового розгляду як похідне від головних юридичних фактів, що складають предмет доказування в цих справах. Це означає, що повноваження суду щодо цього пов'язані з розглядом питання про призначення опікуна або піклувальника на підставі тих пропозицій та висновків у справі, які зроблені

органом опіки та піклування як органу спеціальної компетенції, на якого за законом покладені функції опіки та піклування. Виходячи з процесуальних функцій органів опіки та піклування та їх процесуального статусу в цивільному процесі, підстав та процесуальних форм їх участі (ст. 56 ЦПК України), їх подання про призначення конкретної особи опікуном або піклувальником може міститися в окремому документі або письмовому висновку, який робить представник органу опіки та піклування в судовому засіданні.

У тих випадках, коли позбавляють батьківських прав обох батьків або немає можливості передати дитину на виховання іншому з батьків або близьким родичам, якщо опікун (піклувальник) не назначені, то дитина повинна бути передана органу опіки та піклування для подальшого влаштування. При цьому суд немає права визначити порядок та форми влаштування дитини, оскільки дане питання належить до компетенції органів опіки та піклування.

Оскільки позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, суд має право відмовити в позові, іноді може обмежитись попередженням відповідача, незважаючи на те, що така міра відповідальності батьків в законі не передбачена, однак у судовій практиці трапляються такі випадки.

Суд також має право ухвалити рішення про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав у випадках, передбачених п.п. 2-5 ч. 1 ст. 164 СК України, а також в інших випадках, якщо залишення дитини в них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

Відповідно до ст. 273 ЦПК України, рішення суду набирає законної сили після спливу строку для подання апеляційної скарги, якщо апеляційну скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги рішення, якщо його не скасовано, набирає чинності після розгляду справи апеляційним судом [89].

Копія рішення суду про позбавлення батьківських прав направляється органу ДРАЦС, де був відкритий актовий запис про народження дитини, для проставлення відмітки про позбавлення батьківських прав. Однак відомості про батьків з актового запису про народження не виключається, а тому з батьків,

якого позбавлено батьківських прав, відповідно до Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні [59], повторне свідоцтво про народження дитини не видається (п. 32 Глави 1 Розділу III).

Після набрання чинності рішенням суду про позбавлення батьківських прав настають певні наслідки як для осіб, які позбавленні батьківських прав, так і для дітей, які позбавлені батьківського піклування. Так, відповідно до положень ст. 166 СК України, особа (мати, батько), яка позбавлена батьківських прав:

- 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- 2) перестає бути законним представником дитини;
- 3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- 4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- 5) не може одержувати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди в разі втрати годувальника, право на спадкування).

При цьому особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що рішення суду про позбавлення батьківських прав – це акт правосуддя, акт застосування норм матеріального та процесуального права, тобто оформлене відповідним чином правове владне рішення уповноваженого органу – суду та ухвалене у встановленому законом порядку від імені України, відповідно до якого закінчується судовий розгляд та вирішується справа про позбавлення батьківських прав по суті з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів дитини.

ВИСНОВКИ

Позбавлення батьківських прав є серйозним покаранням за невиконання батьківських обов'язків і є крайньою необхідністю у випадках, коли фізичне, моральне та духовне благополуччя дитини є в небезпеці або знаходиться під загрозою. Така процедура надає можливість захистити права, інтереси та всебічний і повноцінний розвиток дитини. З іншої сторони, державний осуд поведінки батьків вказує на їх помилки, дає настанову для виправлення і можливості повернення дитини в сім'ю.

Позбавлення батьківських прав носить також превентивний характер, що дає змогу іншим батькам переосмислити відносини з дітьми і стати на шлях виправлення задля збереження повноцінної сім'ї.

Варто підкреслити, що незважаючи на значні позитивні зрушення, що відбулися у сфері правового регулювання прав дитини та забезпечення їх судового захисту, у тому числі й шляхом позбавлення батьківських прав, на сьогодні державою ефективного механізму захисту повною мірою не створено, правозастосовна практика щодо розгляду і вирішення зазначеної категорії справ є суперечливою та неоднозначною, що спричиняє необхідність її подальшого наукового осмислення та дослідження. Зазначене вище дає нам можливість дійти наступних висновків:

1. Батьківські правовідносини – це особисті немайнові та майнові права та обов'язки батьків і дітей, які виникають на підставі державної реєстрації батьківства (материнства) навіть, в окремих випадках, за відсутності кровного споріднення. Батьківські правовідносини виникають на підставі поєднання двох фактів – народження дитини (подія) та реєстрація народження дитини у встановленому законом порядку (дія). Крім того, фактичний склад, що спричиняє виникнення сімейного правовідношення, може складатися із трьох або й більшої кількості фактів (народження дитини – реєстрація народження – оспорювання батьківства – анулювання запису про батьківство або внесення відповідних змін до актового запису про народження).

2. Особисті немайнові права батьків – це суб’єктивні права матері, батька, що надають можливість їх носіям мати та здійснювати немайнові права у пріоритетному порядку перед іншими учасниками сімейних правовідносин. Немайнові обов’язки батьків – це сукупність юридичних обов’язків, які покладаються на батьків з моменту народження дитини та спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини. Особисті немайнові права дитини – це суб’єктивні права, що належать дитині з моменту народження або в силу закону до досягнення нею повноліття, об’єктом яких є особисті блага. Немайнові обов’язки дітей – це юридичні обов’язки, які полягають у наданні дитиною, дочкою та сином піклування про батька та матір. Майнові права батьків та дітей – це права матері, батька, дитини, які виникають з приводу майнових благ. Майнові обов’язки батьків – це сукупність юридичних обов’язків, які виникають у батьків, з моменту народження до досягнення дитиною повноліття, а також можуть продовжуватись у разі непрацездатності повнолітньої дитини чи продовження нею навчання. Майнові обов’язки дітей – це обов’язки, які виникають у повнолітніх дітей та пов’язані з надання матеріального утримання батькам, які є непрацездатними, інвалідами, чи тяжко хворими та потребують матеріальної допомоги.

3. Позбавлення батьківських прав слід визначити як міру сімейно-правової відповідальності, яка являє собою припинення батьківських правовідносин, взаємних прав та обов’язків, за виключенням обов’язку батьків щодо утримання дитини. Позбавлення батьківських прав є виключною мірою сімейно-правової відповідальності, яка застосовується в разі вчинення батьками сімейного правопорушення. Позбавлення батьківських прав може застосовуватись виключно на підставах та в порядку, визначених чинним законодавством.

4. Підстави позбавлення батьківських прав - це умови, дотримання яких може призвести до позбавлення одного з батьків батьківських прав. Основними і виключними підставами позбавлення батьківських прав є: залишення дитини в пологовому будинку, ухилення від виконання своїх

обов'язків із виховання дитини, жорстоке поводження з дитиною, визнання батьків хронічними алкоголіками або наркоманами, використання в корисливих цілях своїх дітей для будь-яких видів експлуатації, засудження батьків за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо власної дитини.

5. Коло осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав - це суб'єкти цивільних процесуальних відносин, які повинні брати участь у справах про позбавлення батьківських прав. До них віднесено таких учасників, як суд, який є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних відносин; особи, які беруть участь у справі про позбавлення батьківських прав, до яких слід віднести осіб, які виступають або залучаються до участі у справі з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів: позивач (дитина); відповідач (мати, батько дитини); треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору для вирішення питання про передачу їм дитини (дід, баба, інші родичі дитини); треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору для захисту інтересів дитини – органи прокуратури, органи опіки та піклування, заклад охорони здоров'я, навчальний заклад або інший дитячий заклад, у якому перебуває дитина, інші учасники процесу: свідки, експерти, перекладачі; особи, які мають письмові або речові докази.

6. Пред'явлення позову в справах про позбавлення батьківських прав – це встановлений нормами Цивільного процесуального кодексу України обов'язковий етап, на якому суд вирішує питання про дотримання вимог щодо форми та змісту позовної заяви, а також доданих до неї документів. Умовами реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав є: підсудність справи цьому суду, дієздатність сторони, форма та зміст позовної заяви. Обов'язковим для реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав є суб'єктивні (процесуальна правоздатність особи, юридична заінтересованість) та об'єктивні (позитивні – належність справи до цивільної юрисдикції, наявність спору та

негативні, вичерпний перелік яких закріплений у ст. 186 ЦПК України) передумови права на пред'явлення позову.

7. Процесуальний порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав здійснюється за загальними правилами цивільного судочинства відповідно до положень Глави 6 Розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей, обумовлених правовою природою зазначеної категорії справ.

8. Рішення суду про позбавлення батьківських прав – це акт правосуддя, акт застосування норм матеріального та процесуального права, тобто оформлене відповідним чином правове владне рішення уповноваженого органу – суду та ухвалене у встановленому законом порядку від імені України, відповідно до якого закінчується судовий розгляд та вирішується справа про позбавлення батьківських прав по суті з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів дитини.

Отже, підводячи підсумок, варто сказати, що порядок позбавлення осіб батьківських прав є несистемним, що заважає встановити чіткий структурований процесуальний порядок позбавлення батьківських прав. Це питання потребує удосконалення в процесуальній формі та забезпечення новими нормативними актами. Також проблеми розгляду судами справ про позбавлення батьківських прав викликані змінами у законодавстві, відсутністю установленної практики і тим, що справи зазначених категорій практично не оскаржуються. Таким чином, зазначене вище питання потребує подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Ю.В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Міжнар. гуманіт. ун-т. Одеса, 2012. 301 с.
2. Алмазов Б.Н. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студентов высш. учеб заведений. Москва: Академия, 2002. 192 с.
3. Беспалов Ю.Ф. Основания и порядок лишения родительских прав. *Рос. юстиция*. 2000. № 12. С. 26-27.
4. Беспалов Ю.Ф., Егорова О.А., Ильина О.Ю. Семейное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. 367 с.
5. Богуславский М.М., Гукасян Р.Е., Гуреев П.П. Курс советского гражданского процессуального права. Судопроизводство по гражданским делам: учебник : в 2 т. Москва, Наука, 1981. Т. 2. 510 с.
6. Васильев С. В. Цивільний процес України : навч. посіб. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 480 с.
7. Викут М. А. Круг лиц, участвующих в делах о лишении родительских прав. *Сов. юстиция*. 1987. № 6. С. 10–11.
8. Воложанин В.П., Воробьев М.К., Земченко И.А. Советский гражданский процесс : учебник. Москва : Юрид. лит., 1978. 431 с.
9. Григорьева А.Г. Мера семейно-правовой ответственности в виде лишения родительских прав. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 12. С. 2.
10. Декларация прав дитини: Міжнародний документ від 20.11.1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384/print (дата звернення: 21.10.2020).
11. Добровольский А.А., Клейнман А.Ф. Советский гражданский процесс : учебник. Москва: Изд-во МГУ, 1970. 440 с.

12. Дутко А.О. Сімейно-правовий статус батьків, які не досягли повноліття. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С.68-71.
13. Дякович М.М. Сімейне право України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність. 2009. 512 с.
14. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. *Офіційний вісник України* від 10.12.2007. № 91. Ст. 3355.
15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>. (дата звернення: 21.10.2020).
16. Жилінкова І.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.
17. Загайнова С. К. Об унификации требований, предъявляемых к судебным актам в гражданском судопроизводстве. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2006. № 5. С. 16-19.
18. Загальна декларація прав людини (рос/укр): Міжнародний документ від 10.12.1948. *Офіційний вісник України* від 15.12.2008. № 93. Ст. 3103.
19. Индыченко С.П., Гопанчук В.С. Брачно-семейное право в вопросах и ответах. Киев: Политиздат Украины.1990.192 с.
20. Индыченко С.П., Гопанчук В.С., Дзера О.В. Сімейне право: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1997. 272 с.
21. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1987. 144 с.
22. Казміренко В. О. Вияви домашнього насилля над дітьми. *Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 78-92.
23. Кац С.Ю., Носко Л.Я. Советский гражданский процесс: учебник. Киев: Вища шк., 1982. 423 с.

24. Кацюба К.В., Конюхова М.О. Виконання юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх повнолітніх дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 12-18.

25. Клейнман А.Ф. Советский гражданский процесс. Москва: Высш. шк., 1954. 408 с.

26. Комаров В.В. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. Харків : Одісей, 2001. 816 с.

27. Комиссаров К.И., Семенов В.М. Советский гражданский процесс: учебник; 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрид. лит., 1988. 480 с.

28. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. *Урядовий кур'єр* від 17.11.2010. № 215.

29. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. *Зібрання чинних міжнародних договорів України* від 1990. № 1, стор. 205.

30. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/Laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.10.2020).

31. Котелевець А.В, Мирошниченко Є.О. Деякі особливості правового захисту неповнолітніх. Харків : Харків юрид., 2008. 188 с.

32. Кошин Н.С. Роль органів опіки і піклування у процесі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. Вип. 6-2(1). С. 119-121.

33. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2015. 496 с.

34. Кривоносова Л.А. Лишение родительских прав. *Правоведение*. 1990. №2. С. 60–65.

35. Круглова О.О., Тищенко І.О. Роль інституту опіки і піклування у забезпеченні прав та інтересів дітей у сучасних умовах. *Науковий вісник*

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2014. № 4. С. 159-165.

36. Крылова Т.А., Струкова М.Л. Работа социального педагога с семьей группы риска. *Социальная педагогика*. 2009. № 4. С. 23 – 29.

37. Лапчевська О.Ф. Жорстоке ставлення до дітей як підстава позбавлення батьків батьківських прав. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 125-131.

38. Лапчевська О.Ф. Застосування до батьків санкцій сімейно-правової відповідальності: теоретичний аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 256–262.

39. Лапчевська О.Ф. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 75-82.

40. Лепех С.М. Сімейне право України: навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2010. 318 с.

41. Логвінова М.В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинені неповнолітніми: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. 206 с.

42. Лук'янчук О.І. Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. 18 с.

43. Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків : Харків юрид., 2006. 480 с.

44. Максимів І.І. Актуальні проблеми правового регулювання бродяжництва та жебрацтва дітей. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С.142-149.

45. Маслов В.Ф., Пушкин А.А. Советское семейное право. Киев: Вища шк., 1981. С. 138–142.

46. Матвеев Г.К. Советское семейное право : учебник. Москва : Юрид. лит. 1985. 208 с.
47. Мироненко В.П. Здійснення батьківських прав та виконання обов'язків. Межі їх здійснення. *Нотаріат для вас: нотаріат і наука*. 2010. № 3. С. 86-91.
48. Мироненко В.П., Пилипенко С.А. Сімейне право України: підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 477 с.
49. Никольская Н. О. Лишение родительских прав. *Законность*. 1987. №1. С. 44–47.
50. Новик Н.С. Форми участі органів опіки і піклування в цивільному процесі України. *Юридичний вісник*. 2015. № 1. С. 248-255.
51. Новосад А.С., Положай К.І. Процесуальний порядок позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Том 1. С. 67-69.
52. Олійник А.С. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми. *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 122-144.
53. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України* від 26.01.1993. № 4. Ст. 19.
54. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. *Офіційний вісник України* від 17.10.2008. № 76. Ст. 2561.
55. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту майнових прав дітей : Закон України від 12 січня 2012 р. № 4314-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 40. Ст. 475.
56. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України* від 30.03.2001. № 13. Ст. 65.
57. Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України: Постанова Верховного суду України від 12.06.1998 № 16. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0016700-98/print> (дата звернення: 21.10.2020).

58. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06> (дата звернення: 21.10.2020).

59. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні: Наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5. *Офіційний вісник України* від 03.11.2000. № 42. Ст. 1803.

60. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України* від 27.07.2001. № 30. Ст. 142.

61. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Верховного суду України від 30.03.2007 № 3. *Вісник Верховного суду України* від 05.2007. № 5, стор. 7.

62. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Верховного суду України від 18.12.2009 № 14. *Вісник Верховного суду України* від 01.2010. № 1. Стор. 4.

63. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України* від 29.07.2016. № 31. Ст. 545.

64. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України* від 27.08.2004. № 35. Ст. 412.

65. Романко К.М., Менджул М.В. Питання правової регламентації позбавлення батьківських прав як крайньої міри відповідальності батьків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Т. 2. С. 58–61.

66. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 532 с.

67. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. Київ: Правова єдність, 2009. 432 с.

68. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підручник. Київ: Правова єдність. 2009. 500 с.
69. Рясенцев В.А. Советское семейное право: учебник. Москва: Юрид. лит., 1982. 256 с.
70. Савченко Л.А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київський ун-т імені Т.Г. Шевченка. Київ, 1997. 27 с.
71. Самборська Ю.В. Правовий статус прокурора щодо справ про позбавлення батьківських прав (окремі аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 193-198.
72. Севрюкова І.Ф. Деякі проблеми виокремлення особистих немайнових та майнових прав дитини в сімейному законодавстві України. *Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України: матеріали круглого столу*, (Київ, 25 травня 2006 р.). Харків: Ксилон. 2007. С. 105–112.
73. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України* від 31.05.2002. № 21. Ст. 135.
74. Словник української мови: в 11 томах. Том 1 , 1971. С. 237-238.
75. Смирновская С.И. К вопросу об ответственности родителей по семейному законодательству России и Франции. *Семейное и жилищное право*. 2010. №1. С. 6-9.
76. Смук О. Т. Психологічний супровід дітей-сиріт – необхідна складова соціального супроводу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 32. С.180-181.
77. Співак В.М., Гопанчук В.С. Законодавство України про шлюб і сім'ю. Київ : Наукова думка, 1998. 238 с.

78. Старосельцева М.М. Осуществление и защита родительских прав по семейному законодательству Российской Федерации: автореф. дис... канд. юрид. наук.: 12.00.03. Москва. 2008. 20 с.
79. Темникова Н.А. Реализация и защита личных неимущественных прав ребенка в семейном праве России: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03. Омск, 2006. 197 с.
80. Терещук Г.А. Представництво прокуратурою інтересів дітей в цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2015. 198 с.
81. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. Харків: Видавець Вокарчук Н. М., 2007. 576 с.
82. Тригубович Н.В., Чаусская О.А. Правовые отношения детей и родителей. Саратов: Научная книга, 2004. 288 с.
83. Тріпультський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. За ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2007. Вип. 32. С. 133-138.
84. Фадеева Т.А. Гражданское право: учебник. Москва: Проспект, 2009. 632 с.
85. Фурса С.Я. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ: Видавець Фурса С.Я. 2008. С.28.
86. Фурса С.Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : науково-практичний посібник. Київ: Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2005. 256 с.
87. Харитонов Є.О. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харків : ТОВ «Одіссей». 2006.552 с.
88. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* від 03.10.2003. № 40. Ст.356.
89. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* від 08.10.2004. № 40, 40-42. Ст. 492.

90. Червоний Ю.С. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Київ : Істина, 2003. 464 с.
91. Червоний Ю.С., Волосатий Г.С., Ермолаєва В.О. Гражданский процессуальный кодекс Украины: науч.-практ. коммент. Харьков: Одиссей, 2008. 792 с.
92. Червяков К.К. Установление и прекращение родительских прав и обязанностей. Москва : Юр. лит., 1975. 104 с.
93. Чечот Д. М. Участники гражданского процесса. Москва: Госюриздат, 1960. 190 с.
94. Шерстнева Н. С. Споры о детях и защита их интересов. *Сов. юстиция*. 1982. № 8. С. 25–27.
95. Шиманович О. М. Судові постанови у цивільному процесі України (на матеріалі рішень і ухвал суду першої інстанції) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 16 с.
96. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: підручник. Київ: Видав. Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
97. Ясинок М.М. Судове рішення в позовному та окремому провадженні цивільного процесуального права України. *Бюл. Мін-ва юстиції України*. 2008. № 5 (79). С. 56-61.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зразок від 15.07.2020

Назва суду
індекс, адреса суду
Позивач: ПІБ
місце реєстрації та проживання:
індекс, адреса
Засоби зв'язку
Ідентифікаційний номер або серія
та номер паспорта
Відповідач: ПІБ
місце реєстрації та проживання:
індекс, адреса
Засоби зв'язку
Ідентифікаційний номер або серія
та номер паспорта (за наявності)
Третя особа:
Орган опіки і піклування
(за місцем проживання дитини)
місцезнаходження:
індекс, адреса
Засоби зв'язку
Код ЄДРПОУ

ПОЗОВНА ЗАЯВА
про позбавлення батьківських прав

_____ між мною та ПІБ, (далі Відповідач), було укладено шлюб. Від спільного подружнього життя у нас народився – _____, _____ дата народження, про що відділом реєстрації актів цивільного стану зроблено відповідний актовий запис № _____ та видано свідоцтво про народження дитини серія _____ (копія свідоцтва про народження додається).

Спільне життя з Відповідачем не склалося, рішенням _____ суду від _____, шлюб – розірвано, з того часу Відповідач не бачив дитину ні разу.

Відповідач ніяким чином не піклується про дитину, не проявляє заінтересованості в його подальшій долі, не цікавиться успіхами _____, станом здоров'я, не піклується про фізичний і духовний розвиток дитини, його навчанням, підготовкою до самостійного життя, зокрема – не забезпечує необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на його фізичний розвиток як складову виховання; не спілкується з дитиною в обсязі, необхідному для його нормального самоусвідомлення; не надає дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяє засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; не виявляє інтересу до її внутрішнього світу; не створює умов для отримання нею освіти – створились умови, які шкодять інтересам дитини.

Відповідач, покладених законом на батьків обов'язків, не виконує, не бере педагогічної, матеріальної, грошової (*копія розрахунку заборгованості зі сплати аліментів додається*), посиленої трудової, або будь-якої іншої участі у вихованні дитини. Всі питання щодо виховання вирішуються мною самостійно без участі та підтримки з боку Відповідача. **Дитина знаходиться на повному моєму утриманні.**

У зв'язку з цим, я звернулася до органу опіки та піклування _____ з проханням позбавити Відповідача батьківських прав, на що мені було рекомендовано звернутися до суду та після проведення перевірки надано висновок щодо доцільності позбавлення батьківських прав.

Зазначені факти, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини батьком, свідомого нехтування ним своїми обов'язками, що підтверджує відсутність серйозного ставлення Відповідача до своїх батьківських обов'язків.

Правові підстави позову:

Утримання дітей, надання їм матеріальної допомоги є природним обов'язком батьків, що впливає звичайно зі змісту положення ст. 180 Сімейного кодексу України, яке зобов'язує батьків утримувати дітей до досягнення ними повноліття.

Згідно із ст. 27 Конвенції, держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини.

Відповідно до ч. 1-5 ст. 150 СК України, батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

Зазначені мною обставини у відповідності з п.2, ч.1 ст.164 Сімейного кодексу України є підставою для позбавлення відповідача батьківських прав.

Згідно з ст.ст.150, 157 Сімейного кодексу України батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, той із батьків, хто проживає окремо від дитини зобов'язаний брати участь у її вихованні та утриманні.

У відповідності з ч. 4, 5 ст. 19 Сімейного кодексу України при розгляді судом спорів щодо позбавлення батьківських прав обов'язковою є участь органу опіки та піклування, який подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, а також на підставі інших документів, які стосуються справи.

Згідно з п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України №3 від 30.03.2007 року «Про застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» факт ухилення від виховання може бути підтверджено наведеними доказами.

В п.16 цієї ж постанови роз'яснено, що ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не

спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загально визнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти.

Відповідно до ст. 6 Декларації прав дитини, дитина для повного і гармонійного розвитку її особи потребує любові і розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і, в усякому разі, в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості.

З метою найбільш повного та всебічного забезпечення прав та законних інтересів дитини я вважаю за необхідне вирішити питання про позбавлення, Відповідача батьківських прав.

Відповідно до п. 6. ч. 3 ст.175 ЦПК України, обов'язковий досудовий порядок урегулювання даного спору не передбачений.

На виконання ст.175 ЦПК України, щодо попереднього (орієнтовного) розрахунку суми судових витрат, які Позивач поніс і які очікує понести у зв'язку з розглядом справи, Позивач зазначає, що Крім сплати судового збору в сумі _____ грн., Позивач не очікує нести будь-які інші витрати.

На виконання п.10 ч.3 ст. 175 ЦПК України, щодо підтвердження Позивача про те, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж Відповідача з тим самих підстав, позивач зазначає, що ним не подано іншого позову з тим самим предметом та з тих самих підстав.

На підставі вище викладеного, керуючись ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», ст.ст. 164-166 Сімейного кодексу України, ст.ст. 3, 175-177 ЦПК України, Постановою ПВСУ № 3 від 30 березня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав», –

ПРОШУ

Позбавити ПІБ,_____ дата народження, уродженця _____, **батьківських прав** відносно неповнолітнього _____ ПІБ дата народження.

Судові витрати покласти на Відповідача.

Додатки:

1. Квитанція про сплату судового збору;
2. Копія паспорту та ідентифікаційного коду Позивача;
3. Копія паспорта та ідентифікаційного коду Відповідача **(за наявності)**;
4. Копія рішення про розірвання шлюбу;
5. Копія свідоцтва про народження;
6. Копія рішення про стягнення аліментів на неповнолітню дитину;
7. Копія розрахунку заборгованості по аліментам _____;
8. Копія витягу з рішення про надання висновку до суду щодо доцільності позбавлення батьківських прав № _____ від _____ року;
9. Копія Висновку органу опіки та піклування _____ щодо доцільності позбавлення батьківських прав;
10. Копія довідки про підтвердження місця навчання;
11. Копія характеристики на дитину;
12. Копія акта обстеження житлово-побутових умов;
13. Копія характеристики Відповідача; **(за можливістю)**
14. Копія позовної заяви з додатками (2 екземпляри).

Позивач:

« _____ » _____ 20__ року.

ПІБ